

The effects of Turkey's policies on the political security of Iran and Iraq

Mohammad Naderi: Graduated with a PhD of International Relation, Isf.C., Islamic Azad University, Isfahan, Iran.

3070224482@iau.ac.ir | 0000-0003-1904-1630

Mahnaz Goodarzi: Department of International Relation, Isf.C., Islamic Azad University, Isfahan, Iran.

m_goodarzi@iau.ac.ir | 0000-0003-2697-2492

Majid Tavasoli RoknAbadi: Department of Political Science and International Relations, Faculty of Law and Political Science, Science and Research Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran.

m-tavasoli@srbiau.ac.ir | 0000-0002-3017-1228

Seyed Javad Emam Jomeh Zadeh: Associate Professor of Political Science, University of Isfahan, Isfahan, Iran.

javad@ase.ui.ac.ir | 0000-0003-2075-7572

Abstract

Territorial disputes, regional rivalries, ideological conflicts, ethnic and tribal conflicts, and conflicts of interest are among the most important political challenges that constrain and threaten political security, and these challenges are closely linked to water and related issues. The aim of this research is to explain the effects of Turkey's water policies in the Tigris and Euphrates basin on the political security of Iran and Iraq. The research examines the hypothesis that Turkey's water policies have posed significant threats to the political security of both Iran and Iraq. The findings show that Turkey's water policies have strengthened the sources of power production and political security of Turkey while reducing the sources of power production and threatening the political security of the downstream countries, especially Iraq. This has occurred due to geopolitical and hydropolitical constraints and threats, threats to interests and political stability, a sharp decline in freshwater resources, increased migration, and the spread of conflicts. Consequently, the political security of Iraq and Iran has faced extensive challenges and threats because of factors such as a long-shared border, significant political and security interests, extensive cultural, historical, and religious commonalities, and substantial economic and commercial relations. Data were collected through library resources and note-taking from documents, books, articles, media, and electronic sources.

Keywords: Iran's political security, Iraq's political security, water scarcity crisis, Tigris and Euphrates, Turkey's Water Policies.

تأثیرات سیاست‌های آبی ترکیه بر امنیت سیاسی ایران و عراق^۱

محمد نادری: دانش‌آموخته گروه علمی دکتری روابط بین‌الملل، واحد اصفهان (خوراسگان)، دانشگاه آزاد اسلامی، اصفهان، ایران.

مهناز گودرزی: دانشیار گروه علمی روابط بین‌الملل، واحد اصفهان (خوراسگان)، دانشگاه آزاد اسلامی، اصفهان، ایران (نویسنده مسئول).

مجید توسلی رکن‌آبادی: استاد گروه علمی علوم سیاسی و روابط بین‌الملل، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

سیدجواد امام جمعه‌زاده: دانشیار علوم سیاسی، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران.

چکیده

اختلافات سرزمینی، رقابت‌های منطقه‌ای، تعارضات ایدئولوژیک، درگیری‌های قومی و قبیله‌ای و تضاد منافع، مهم‌ترین چالش‌های سیاسی تحدید و تهدیدکننده امنیت سیاسی هستند که با آب و موضوعات مرتبط با آن، پیوند خورده‌اند. هدف پژوهش، تبیین تأثیرات سیاست‌های آبی ترکیه در حوضه آبریز دجله و فرات بر امنیت سیاسی ایران و عراق است. پژوهش با طرح این پرسش که سیاست‌های آبی ترکیه در حوضه دجله و فرات چه تأثیراتی بر امنیت سیاسی ایران و عراق داشته است؟ با رویکرد توصیفی - تحلیلی و بهره‌گیری از تحلیل کیفی مضمون‌محور به بررسی این فرضیه پرداخته که سیاست‌های آبی ترکیه، امنیت سیاسی ایران و عراق را با تهدیدهایی قابل توجه مواجه کرده است. یافته‌ها نشان می‌دهد، سیاست‌های آبی ترکیه به تقویت منابع تولید قدرت و امنیت سیاسی این کشور و کاهش منابع تولید قدرت و تهدید امنیت سیاسی کشورهای پایین‌دست این رودها به‌ویژه عراق به علل محدودیت‌ها و تهدیدهای ژئوپلیتیکی و هیدروپلیتیکی، تهدید منافع و ثبات سیاسی، کاهش شدید منابع آب شیرین، افزایش مهاجرت و گسترش مناقشات منجر شده و امنیت سیاسی این کشور و ایران را به عللی همچون مرز طولانی، منافع سیاسی و امنیتی قابل توجه، اشتراکات وسیع فرهنگی، تاریخی، مذهبی و روابط اقتصادی و تجاری چشمگیر با چالش‌ها و تهدیدهای گسترده، مواجه کرده است. اطلاعات با استفاده از منابع کتابخانه‌ای و فیش‌برداری از اسناد، کتب، مقالات، رسانه‌ها و منابع الکترونیکی گردآوری شده است. **واژگان کلیدی:** امنیت سیاسی ایران، امنیت سیاسی عراق، بحران کم‌آبی، دجله و فرات، سیاست‌های آبی ترکیه.

۱. این مقاله مستخرج از رساله دکتری محمد نادری است که در دانشگاه آزاد واحد اصفهان (خوراسگان) از آن دفاع شده است.

مقدمه

اختلافات سرزمینی، رقابت‌های منطقه‌ای، تعارضات ایدئولوژیک، درگیری‌های قومی و قبیله‌ای و تضاد منافع، مهم‌ترین چالش‌های سیاسی تحدید و تهدیدکننده امنیت سیاسی هستند که با آب و موضوعات مرتبط با آن، پیوند خورده‌اند. از منظر هیدروپلیتیک، آب، عنصر اصلی قدرت است و کمبود آن، تأثیرات قابل توجهی بر تأمین امنیت سیاسی دولت‌ها دارد. آب، عاملی تعیین‌کننده در قدرت ملی، منطقه‌ای و بین‌المللی است. بحران کم‌آبی، محیط‌زیست را به مخاطره می‌اندازد، توسعه اقتصادی را مختل می‌سازد، آسیب‌های فرهنگی - اجتماعی را گسترش می‌دهد، تأمین امنیت سیاسی کشورها را با چالش‌ها و تهدیدهای گسترده مواجه می‌کند و صلح، ثبات و امنیت ملی و منطقه‌ای به خطر می‌افتد. از این رو، حفاظت از عناصر زیست‌محیطی به‌خصوص آب، اهمیت ویژه‌ای یافته است.

در دهه‌های اخیر، پیامدهای گسترده تغییرات اقلیمی همچون کمبود بارش و پراکنش نامتوازن آن، خشکسالی‌های پیاپی، سیل و سیلاب‌های ناگهانی، بالا آمدن سطح آب دریاها بر اثر ذوب یخچال‌ها، شیوع بیماری‌های ناشناخته و نیز پیامدهای فعالیت‌ها و دخالت‌های بی‌رویه انسانی در طبیعت، همچون سدسازی، تغییر مسیر رودها، بهره‌برداری‌های بی‌رویه از منابع محدود طبیعی، تخریب پوشش گیاهی و جنگلی، فرسایش خاک، فرونشست زمین، بیابان‌زایی و آلودگی هوا در پیوند با کمبودها و تبعیض‌های ناشی از فقدان مدیریت علمی منابع و بهره‌برداری‌های نابرابر از منابع حیاتی مشترک، امنیت سیاسی دولت‌های تأثیرپذیر از دجله و فرات را به خطر انداخته است. ترکیه با استفاده از موقعیت ژئوپلیتیکی^۲ با اعمال سیاست سدسازی‌های بی‌رویه بر سرشاخه‌های این رودهای بین‌المللی بر منابع حیاتی و راهبردی و منابع تولید قدرت در منطقه و کشورهای تأثیرپذیر تسلط یافته و هدف هژمونی‌طلبی منطقه‌ای را تا حد قابل توجهی، محقق کرده است.

در حوضه آبریز دجله و فرات، تسلط بر منابع آب مشترک، در اختیار گرفتن یک عنصر قدرت با ارزش راهبردی و عاملی برای تقویت موقعیت ژئوپلیتیکی در راستای تحقق هدف هیدروپلیتیکی است که به اهرمی برای امتیازگیری، قدرت و سلطه ترکیه،

تبدیل شده است. با توجه به پیامدهای گسترده تغییرات اقلیمی، ضرورت تأمین نیازهای جمعیت رو به رشد، فقدان دستیابی به توافقات منصفانه و تعاملات سازنده در موضوع بهره‌برداری و مدیریت منابع آب مشترک، کشورهای ذی‌نفع از دجله و فرات، هرکدام با سطحی از پیامدهای بحران کمبود آب، مواجه شده‌اند. در چنین شرایطی، ترکیه با اعمال سیاست‌های آبی یکجانبه‌گرایانه و توسعه‌طلبانه، امنیت سیاسی آن‌ها را با چالش‌ها، تهدیدها و معضلات گسترده، مواجه کرده است. ایران پس از عراق و سوریه، سومین کشور آسیب‌دیده از سیاست‌های آبی ترکیه در حوضه آبریز دجله و فرات است.

هدف پژوهش، تبیین سیاست‌های آبی ترکیه در حوضه آبریز دجله و فرات بر امنیت سیاسی ایران و عراق است. در این پژوهش با روش توصیفی - تحلیلی و مدنظر قرار دادن متغیرهای مربوطه کوشیده‌ایم به این سؤال پاسخ دهیم که سیاست‌های آبی ترکیه در حوضه آبریز دجله و فرات چه تأثیراتی بر امنیت سیاسی ایران و عراق داشته است؟ و فرضیه پژوهش این است که سیاست‌های آبی ترکیه، امنیت سیاسی ایران و عراق را با چالش‌ها، تهدیدها و معضلات گسترده مواجه کرده است. مقاله با طرح این پرسش که سیاست‌های آبی ترکیه در حوضه دجله و فرات چه تأثیراتی بر امنیت سیاسی ایران و عراق داشته است؟ با رویکرد توصیفی - تحلیلی و بهره‌گیری از تحلیل کیفی مضمون‌محور به بررسی این فرضیه پرداخته که سیاست‌های آبی ترکیه، امنیت سیاسی ایران و عراق را با تهدیدهایی قابل‌توجه مواجه کرده است. سیاست‌های آبی ترکیه در حوضه آبریز دجله و فرات، متغیر مستقل و امنیت سیاسی ایران و عراق، متغیر وابسته در نظر گرفته شده است. اطلاعات با استفاده از منابع کتابخانه‌ای و فیش‌برداری از اسناد، کتب، مقالات، رسانه‌ها و منابع الکترونیکی گردآوری شده است.

۱. پیشینه تحقیق

پژوهش‌های مختلفی درباره سیاست‌های آبی ترکیه در حوضه آبریز دجله و فرات، انجام شده است. چند نمونه از نزدیک‌ترین آن‌ها به لحاظ موضوعی با این پژوهش، بدین شرح است:

۱-۱. مطالعات داخلی:

۱-۱-۱. هیدروپلیتیک

اسدالهی و ذکی (۱۳۹۹) در مقاله‌ای با عنوان «هیدروپلیتیک پروژه گاپ ترکیه و تأثیر آن بر امنیت زیست‌محیطی عراق و سوریه» تأثیرات زیست‌محیطی سدسازی‌های ترکیه در عراق و سوریه را بررسی کرده‌اند. به نظر نویسندگان مقاله، پیامدهای زیست‌محیطی طرح گاپ، حاکی از آن است که این طرح در چارچوب حاکمیت داخلی یک کشور نبوده و تأثیرات فرامنطقه‌ای داشته است. مقاله به این نتیجه رسیده، به دلیل اهمیت روزافزون آب، کمبود و اختلاف بر سر بهره‌برداری از منابع آبی، احتمال بروز منازعه بین کشورهای ذی‌نفع تقویت شده است. تفاوت‌های پژوهش حاضر با این مقاله، مهم‌ترین علل تشدید مناقشات بین ایران و ترکیه، تبیین شده است.

۱-۲. ژئوپلیتیک

میان‌آبادی و امینی (۱۳۹۸) در مقاله‌ای با عنوان «درهم‌تنیدگی آب، سیاست و محیط‌زیست در حوضه آبریز دجله و فرات» مسائل تاریخی، سیاسی، امنیتی، اقتصادی، اجتماعی و ژئوپلیتیکی حوضه آبریز دجله و فرات را بررسی کرده‌اند. نویسندگان مقاله معتقدند، آب از قابلیت توسعه همکاری و تعامل و نیز احتمال تشدید مناقشه و منازعه بین کشورهای ذی‌نفع برخوردار است. نویسندگان مقاله، ماهیت سیاست سدسازی‌های ترکیه و ظرفیت‌های ایجاد شده از سوی این کشور برای کنترل منابع حیاتی و راهبردی حوضه آبریز دجله و فرات را با ارائه آمار آشکار کرده‌اند و نسبت به کشیده شدن مناقشات از فاز فنی - سیاسی به فاز نظامی - امنیتی هشدار داده‌اند. تفاوت‌های پژوهش حاضر با این مقاله، تأثیرات سیاسی - امنیتی سیاست‌های آبی ترکیه در حوضه آبریز دجله و فرات بر امنیت سیاسی ایران، تبیین شده است.

۱-۲. مطالعات خارجی:

۱-۲-۱. هیدرولوژیک

المدهاچی و دیگران^۳ (۲۰۲۰) در مقاله‌ای با عنوان «تأثیر هیدرولوژیکی سد ایلیسو بر سد موصل؛ رودخانه دجله» به بررسی تأثیرات بهره‌برداری از سد ایلیسو بر سد موصل پرداخته‌اند. به نظر نویسندگان مقاله، در صورت بهره‌برداری کامل از سد ایلیسو، حدود

۷۸ درصد از جریان دجله به سد موصل، کاهش می‌یابد. نویسندگان مقاله اظهار داشته‌اند، سد ایلسو بدون در نظر گرفتن تأثیرات هیدرولوژیکی و محیطی ساخته شده و از این رو، منابع آب منطقه پایین دست رود دجله به دلیل تقاضای زیاد و دسترسی محدود، تحت فشار قرار گرفته و عواملی همچون نیاز به آب آشامیدنی، تولید مواد غذایی، حفاظت از محیط زیست و رشد جمعیت، روند فزاینده‌ای یافته است. مقاله به این نتیجه رسیده، ورودی دجله به سد موصل پس از بهره‌برداری کامل از سدهای ایلسو - سیزر به حدود ۲۲ درصد جریان فعلی، کاهش می‌یابد. تفاوت‌های پژوهش حاضر با این مقاله، پیامدهای بهره‌برداری ترکیه از ظرفیت سد ایلسو بر امنیت سیاسی عراق، تبیین شده است.

۱-۲-۲. ژئوپلیتیک

خللد^۴ (۲۰۲۰) در مقاله‌ای با عنوان «ژئوپلیتیک تعارض آب در غرب آسیا: حوضه دجله - فرات» به بررسی نقش آب به عنوان یک منبع راهبردی و موضوعی ژئوپلیتیک پرداخته است. به نظر نویسنده مقاله، پس از اتمام طرح گاپ، جریان دجله و فرات به سرعت کاهش می‌یابد و این مسئله باعث درگیری بین ترکیه و سوریه و ترکیه و عراق و سوریه خواهد شد. مقاله به این نتیجه رسیده در پی رشد جمعیت، استفاده‌های مختلف از آب، افزایش یافته و تقسیم منابع آب مشترک، ضروری شده و برای دستیابی به قراردادهای مدیریت آب، همکاری گسترده کشورهای ذی نفع در مورد منابع آب مشترک لازم است؛ زیرا با امنیت و آرامش آن‌ها، ارتباط مستقیم دارد. تفاوت‌های پژوهش حاضر با این مقاله، پیامدهای سیاست‌های آبی توسعه طلبانه ترکیه در حوضه آبریز دجله و فرات، تبیین شده است.

۱-۲-۳. هیدروپلیتیک

کرزیموفسکی^۵ (۲۰۱۹) در مقاله‌ای با عنوان «آب به عنوان سلاح جنگی در حوضه دجله - فرات» به بررسی نقش آب و به کارگیری آن به عنوان سلاح در منازعات منطقه‌ای پرداخته است. نویسنده مقاله اظهار داشته، بیش از ۹۰ درصد از جمعیت جهان در

4. Mohammed Khalid

5. Adam Krzymowski

کشورهایی زندگی می‌کنند که از رودهای فرامرزی تأثیرپذیر هستند؛ از این رو به دیپلماسی چندمنظوره با یک پلتفرم بزرگ برای همکاری جهانی در زمینه دیپلماسی آب با استفاده از استراتژی‌ها و رویکردهای نوآورانه برای حل و فصل مسائل اقتصادی، نیاز است. شبکه همکاری بایست دربرگیرنده بازیگران چند سطحی از جمله دولت‌ها، سازمان‌های بین‌المللی، نظامیان، مقامات محلی و رهبران، سازمان‌های غیردولتی و نهادهای خصوصی جامعه بین‌المللی باشد و اهمیت حیاتی آب برای حفظ صلح و امنیت بین‌المللی به رسمیت شناخته شود. مقاله به این نتیجه رسیده، در خاورمیانه، ژئوپلیتیک و استراتژی‌های خارجی، امنیتی و دفاعی آب، سیاسی است و تهدیدهای نوظهور امنیتی قابل توجهی وجود دارد و مسئله آب در این منطقه، از منظر منافع ملی به عنوان عنصر بسیار مهمی تلقی می‌شود. دجله و فرات، همچون ۴۵۰۰ سال پیش، نقش کانونی دارد و برای حفظ ساختار امنیت جهانی، ضروری است. تفاوت‌های پژوهش حاضر با این مقاله، نقش حیاتی و اهمیت راهبردی آب در حفظ و تأمین امنیت سیاسی، صلح و ثبات منطقه‌ای، تبیین شده است.

۱-۲-۴. نقش منابع آب بر امنیت انسانی و ملی

اُکتاو^۶ (۲۰۱۷) در مقاله‌ای با عنوان «سیاست آب ترکیه در حوضه دجله - فرات» منتشر شده در کتاب «تغییرات محیطی و امنیت انسانی»^۷ در آفریقا و خاورمیانه» به بررسی نقش منابع آب، به خصوص آب شیرین و تأثیرات آن بر امنیت انسانی و امنیت ملی پرداخته است. به نظر نویسنده مقاله، سیاست‌های آبی ترکیه در حوضه آبریز دجله و فرات و تأثیر آن بر روابط دوجانبه با سوریه و عراق، نشان داده که آب می‌تواند، هم به عنوان سلاح و هم به عنوان منبع همکاری، مورد استفاده قرار گیرد. مقاله به این نتیجه رسیده، رویکرد سیاست خارجی ترکیه حاکی از آن است که تمایلی به عضویت در سازمان‌های بین‌المللی مرتبط با آب نداشته و کنوانسیون‌هایی همچون «کنوانسیون سازمان ملل متحد در مورد حقوق غیرکشتیرانی استفاده از مسیرهای آبی بین‌المللی»، «کمسیون اقتصادی سازمان ملل متحد»، «کنوانسیون حفاظت و استفاده از آبراهه‌های فرامرزی و دریاچه‌های

6. Ozden Oktav

7. Human saftey

بین‌المللی و ارزیابی اثرات زیست‌محیطی» در زمینه فرامرزی را تصویب نکرده و کوشیده راهکاری برای تقویت روابط دوجانبه با سوریه و عراق با هدف اجرای برنامه ثبات و آزادسازی اقتصادی بیابد. تفاوت‌های پژوهش حاضر با این مقاله، ماهیت سیاست‌های آبی ترکیه در حوضه آبریز دجله و فرات، تبیین شده است. این پژوهش، ضمن استفاده از پژوهش‌های پیشین با تشریح مباحث مرتبط با بُعد سیاسی نظریه امنیت بوزان کوشیده، تأثیرات سیاست‌های آبی ترکیه در حوضه آبریز دجله و فرات بر امنیت سیاسی ایران و عراق تبیین شود که پژوهش حاضر را با پژوهش‌های پیشین، متفاوت کرده است.

۲. چارچوب مفهومی

در موضوع امنیت، بحث کلی درباره پیگیری رهایی از تهدید است. زمانی که این بحث در چارچوب نظام بین‌المللی مطرح شود، امنیت به توان دولت‌ها و جوامع در راستای حفظ هویت مستقل و تمامیت عملی آن‌ها مرتبط است. در جست‌وجوی امنیت، موضوع اصلی، بقاست، اما بحث به‌طور معقول دربرگیرنده زنجیره گسترده‌ای از مسائل مرتبط با شرایط موجودیت است. به‌طورکلی، امنیت با سرنوشت گروه‌ها و دسته‌جات جمعی بشری مرتبط است و تنها در حالت ثانوی و فرعی، دربرگیرنده امنیت شخصی افراد بشر است. در نظام بین‌المللی، واحد استاندارد امنیت، دولت دارای حاکمیت و قلمرو است. با توجه به این‌که ساختار نظام بین‌الملل در موضوعات اجتماعی، سیاسی و اقتصادی با آنارشی در ابعاد سازمانی مواجه است، کانون اصلی ملاحظات امنیتی، دولت‌ها هستند (بوزان، ۱۳۹۷، صص. ۳۲-۳۳).

از دیدگاه واقع‌گرایان، امنیت به‌عنوان یکی از مشتقات قدرت تلقی می‌شد؛ به نظر آن‌ها در صورتی‌که بازیگر صحنه بین‌المللی، قدرت کافی برای کسب موقعیت مسلط به دست آورد به امنیت دست خواهد یافت. از سوی دیگر، آرمان‌گرایان می‌خواهند امنیت را حاصل صلح بدانند؛ یعنی مدعی هستند صلح پایدار باعث تأمین امنیت همه خواهد شد (بوزان، ۱۳۹۷، صص. ۱۵-۱۴). امنیت در معنای کلاسیک آن در دو بعد توانایی نظامی از جنبه تهاجمی و اعمال قدرت و توانایی دفاعی و مقابله با تهدیدات کشورهای

بیگانه تعریف می‌شود، اما امنیت در معنای جدید آن، تعریف موسعی دارد؛ مقابله با هر نوع از تهدیدی که موجودیت یک کشور یا واحد سیاسی را به خطر اندازد. این تعریف از امنیت به بعد نظامی محدود نمی‌شود و دربرگیرنده ابعاد اجتماعی، زیست‌محیطی، سیاسی و اقتصادی نیز می‌شود (بوزان، ۱۳۹۷، ص. ۳۳).

۲- ۱. امنیت سیاسی

پذیرش دستور کار موسع برای امنیت، مستلزم اندیشه درباره معنا و مفهوم ابعاد مربوط به آن است. یکی از راه‌های نگرش به ابعاد امنیت این است که نوع تعامل بین آن‌ها، مشخص شود؛ از این منظر، بُعد سیاسی، ناظر بر مناسبات اقتدار، منزلت حکمرانی و شناسایی است. امنیت سیاسی به ثبات سازمانی دولت‌ها، نظام‌های حکمرانی و ایدئولوژی‌هایی که به آن‌ها مشروعیت می‌بخشند، مربوط است (بوزان و دیگران، ۱۳۹۴، ص. ۲۵). امنیت سیاسی^۸ ناظر بر ثبات سازمانی نظم اجتماعی است. ماهیت بُعد سیاسی را تهدیدهای مطرح برای حاکمیت دولت، شکل می‌دهد (بوزان و دیگران، ۱۳۹۴، ص. ۲۲۵). بُعد سیاسی، تشکیل‌یافته از مواردی است که تهدیدها، اغلب ظاهری سیاسی دارند و به همین دلیل باعث انسجام این بُعد می‌شوند (بوزان و دیگران، ۱۳۹۴، ص. ۲۲۶).

امنیت سیاسی به معنای موسع آن، به‌عنوان امری متمایز از سیاست ناظر بر تهدیدهای مطرح برای مشروعیت یا به رسمیت شناخته شدن واحدهای سیاسی یا الگوهای گوه‌ری، همچون ساختارها، فرایندها یا نهادهای بین آن‌هاست. این تعریف، نتیجه طبیعی امر سیاسی است که تلاشی برای برقراری نظم(ها)، تثبیت نوعی ترتیبات سیاسی و چارچوبی برای کشمکش مداوم است (بوزان و دیگران، ۱۳۹۴، صص. ۲۳۰-۲۲۹).

۲- ۲. تهدید سیاسی

تهدیدهای سیاسی، می‌توانند اهداف مختلفی را دنبال کنند و از تحت‌فشار گذاشتن حکومت در زمینه سیاستی خاص تا براندازی حکومت، دامن زدن به جدایی‌طلبی و از هم گسیختن کالبد سیاسی دولت به‌قصد تضعیف آن، پیش از حمله نظامی را در برمی‌گیرند. آماج معمول تهدیدهای سیاسی، لندیشه دولت به‌ویژه هویت ملی و

ایدئولوژی سازمان‌بخش آن و نهادهایی است که تجلی آن به شمار می‌روند، زیرا دولت، اساساً موجودیتی سیاسی دارد و ممکن است، تهدیدهای سیاسی به اندازه تهدیدهای نظامی به‌خصوص در حالتی که آماج تهدیدها، یک دولت ضعیف باشد، ترغیب‌کننده باشند. تهدیدهای سیاسی نوعاً به اعطا یا دریغ داشتن از شناسایی، پشتیبانی و یا مشروعیت، وابسته هستند (بوزان و دیگران، ۱۳۹۴، ص. ۲۲۷).

تهدیدهای سیاسی، ثبات سازمانی دولت‌ها را هدف می‌گیرند؛ این نوع تهدیدها، شامل سطوحی، همچون فشار بر حکومت در ارتباط با یک سیاست خاص، سرنگونی یک حکومت، جدایی‌طلبی و برهم زدن ساختار سیاسی یک دولت برای تضعیف آن، پیش از تهاجم نظامی، می‌شوند. ایده دولت به‌خصوص هویت ملی و ایدئولوژی سازمان‌دهنده و نهادهای مظهر آن، اهداف عادی تهدید سیاسی هستند، زیرا دولت اصولاً موجودیتی سیاسی دارد. تهدید سیاسی، ممکن است به اندازه تهدید نظامی، به‌خصوص در زمینه‌هایی که دولت ضعیف است، هراس‌انگیز باشد و حتی در زمینه‌هایی که دولت قوی و قدرتمند است، تهدیدهای سیاسی می‌توانند، منبع نگرانی باشند. تهدیدهای سیاسی از افکار و سنت‌های توجیه‌کننده آنارشی بین‌المللی، نشأت می‌گیرند (بوزان، ۱۳۹۷، ص. ۱۴۲).

۳- چارچوب نظری

۳-۱. امنیت از منظر بوزان

به نظر بوزان، امنیت اجتماعات انسانی، دربرگیرنده پنج بُعد نظامی، سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و زیست‌محیطی است. امنیت نظامی به تأثیرات متقابل توانایی‌های تهاجمی و دفاعی مسلحانه دولت‌ها و نیز برداشت آن‌ها از اهداف یکدیگر مربوط است. امنیت سیاسی با ثبات سازمانی دولت‌ها، سیستم‌های حکومتی و ایدئولوژی‌هایی مرتبط است که به آن‌ها مشروعیت می‌بخشد. امنیت اقتصادی به دسترسی به منابع، امور مالی و بازارهای لازم برای حفظ سطوح قابل قبولی از رفاه و قدرت دولت مربوط است. امنیت اجتماعی با قابلیت حفظ الگوهای سنتی زبان، فرهنگ، مذهب، هویت و عرف ملی با شرایط قابل قبولی از تحول مرتبط است و امنیت زیست‌محیطی با حفاظت از محیط محلی جهانی به‌عنوان سیستم پشتیبانی ضروری که همه ابعاد حیات بشری بدان متکی

است، مربوط است. ابعاد پنج‌گانه امنیت، مستقل از یکدیگر عمل نمی‌کنند و هر یک، نقش کانونی قابل‌توجهی در درون مسئله امنیت دارند و روشی برای تنظیم اولویت‌ها بوده که با ارتباطات قوی به یکدیگر متصل هستند (بوزان، ۱۳۹۷، صص. ۳۴-۳۳).

تعریف و ملاک دقیق امنیتی کردن، جا انداختن بین‌الادله‌ای تهدید وجودی با درجه‌ای از برجستگی است که تأثیرات سیاسی اساسی داشته باشد. آنچه به یک مسئله جلوه امنیتی می‌دهد، تهدید وجودی ناشی از بروز آن است که برخی تدابیر اضطراری از سوی کارگزاران سیاست‌گذار را در این حوزه اجتناب‌ناپذیر می‌کند. جلوه امنیتی یافتن هر مسئله باعث می‌شود که اولاً آن مسئله، اهمیت ویژه‌ای در دستورکار امنیتی پیدا کند و در پی آن تدابیر لازم و اضطراری صورت پذیرد و ثانیاً، آگاهی و نگرانی فزاینده‌ای نسبت به احتمال وقوع آن شکل می‌گیرد. هر موضوعی، تنها زمانی امنیتی می‌شود که مخاطبان، آن را با این عنوان بپذیرند. تأکید بر پذیرش موضوعی به عنوان تهدید وجودی، حدی از تهدید است که ضرورت دارد برنامه‌ای را پی ریخت و مطابق آن به اتخاذ تدابیر اضطراری یا دیگر اقدامات متناسب با سطح تهدید، و جاهت بخشید (بوزان و دیگران، ۱۳۹۴، صص. ۵۳-۵۲).

۳-۲. نظریه افزایش عمق راهبردی داوود اوغلو

ذهنیت راهبردی یک جامعه، در برگیرنده دنیایی از ارزش‌های فرهنگی، روانی، دینی، اجتماعی و ذخیره‌ای تاریخی است و این ذخیره در حوزه حیات جغرافیایی شکل و بازتاب یافته و حاصل تعیین نوع نگاه آن جامعه نسبت به موقعیت خود در دنیاست. زمانی که از این زاویه نگریسته می‌شود، ارتباط بین ذهنیت با راهبرد، براساس داده‌های جغرافی در نقطه تلاقی برداشت نسبت به مکان و بر مبنای شعور تاریخی برداشت نسبت به زمان بروز می‌کند. دارا بودن دیدگاه‌های راهبردی متفاوت از سوی جوامع مختلف، در اصل حاصل برداشت‌های مختلف نسبت به جهان بر مبنای ابعاد این مکان و زمان است. جوامعی که برداشت‌های مکانی با محوریت جایگاه جغرافیایی و برداشت‌های زمانی با محوریت تجارب تاریخی خود را دارا باشند، بافت ذهنیتی اثرگذار بر جهت‌گیری‌ها و ساختار سیاست خارجی را شکل می‌دهند. اگر ملت را بیشتر نه به عنوان واحدی سیاسی همیشگی یا اجتماع انسانی قابل تغییر فوری بلکه به عنوان یک حاصل روند تاریخی باثبات و واحدی شکل یافته در قطعات بلندمدت تاریخی تلقی

کنیم، ذهنیت راهبردی در نتیجه قالب و شکل‌گیری دوباره روند تاریخی شعور هویتی ایجاد شده و در ماورای امواج زودگذر سیاسی، پیوستگی را نشان می‌دهد (داوود اوغلو، ۱۳۹۵، صص. ۴۵-۴۶).

چه در دوره فروپاشی دولت عثمانی و چه پس از تشکیل جمهوری ترکیه، مهم‌ترین حوزه بحرانی که در مواجهه با مشکلات بین‌المللی پدیدار می‌شود، بحران روانی ایجاد شده ناشی از اختلاف جایگاه بین عناصر پیوستگی این شعور راهبردی با موازنه‌های قدرت بین‌المللی جاری و تأثیر تخریبی این بحران بر روی شعور هویتی است. از این منظر، یکی از مهم‌ترین مسائلی که می‌بایست با آن مواجه شد، عناصر اساسی شعور راهبردی عثمانی-ترک با همه جهات پیوستگی و تحول، مورد نقد و بحث قرار گیرند. هویت، شرط ضروری شکل‌گیری دوباره شعور مکان و زمان در چارچوب ذخیره تاریخی و واقعیت‌های جاری بوده و اینکه بتواند کمکی به فلسفه وجودی داخل تاریخ و ذخیره بشری داشته باشد. زمانی که ذهنیت راهبردی، مبتنی بر ادعای موجودیتی نباشد، رهایی از وضعیت بلا تکلیفی ممکن نیست. به همین علت، جوامعی که ذهنیت راهبردی آن‌ها ماندگار شده و بتوانند با استفاده از مفاهیم بر پایه شرایط تغییردهنده این ذهنیت، ابزارها و شکل‌های جدید بازتولید داشته باشند، از این قابلیت برخوردار می‌شوند که بر مؤلفه‌های قدرت بین‌المللی اثرگذار شوند. برعکس، جوامعی که شکست افراطی را در ذهنیت راهبردی تجربه کرده و شعور هویتی آن‌ها خدشه‌دار شده باشد، موجودیت تاریخی خود را به خطر می‌اندازند، از سوی دیگر، جوامع راکدی که این ذهنیت را به عنوان ابزار کنار زدن دیگر جوامع ببینند، در اصل از شعور مشترک انسانی جدا شده و خودشان کنار زده می‌شوند. بین ذهنیت راهبردی با طراحی راهبردی، ارتباطی محتوایی وجود دارد. محتوای ذهنیت راهبردی که به وسیله داده‌های ثابت مشخص شده به واسطه طراحی راهبردی که با استفاده از داده‌های بالقوه به تحقیقی منطقی تبدیل شده، شکلی ملموس و قابل فهم می‌یابد (داوود اوغلو، ۱۳۹۵، ص. ۴۶).

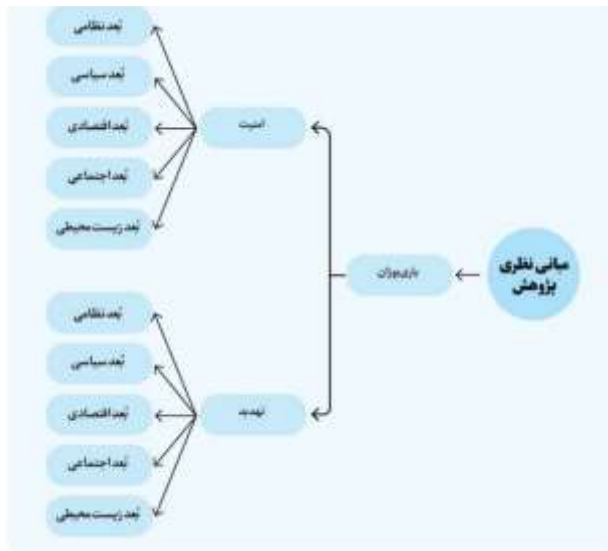
انسان، راهبردی‌ترین قدرت یک کشور است. تغییر جغرافیا و تاریخ به عنوان عناصر راهبردی ثابت امکان‌پذیر نیست، اما عنصر انسانی با کیفیت می‌تواند به این تاریخ و جغرافیا، تعاریف جدید، افق باز و واضح بدهد. عنصر انسانی بی‌کیفیت همان عناصر

تاریخ و جغرافیا را به ضعف کشور تبدیل می‌کند (داوود اوغلو، ۱۳۹۵، ص ۵۱). در خط‌دهی راهبردی ترکیه، جدی‌ترین مسئله، عامل انسانی است. ترکیه به لحاظ برخورداری از داده‌های تاریخی و جغرافیایی و ساختار فرهنگی به‌عنوان مظهر این داده‌ها، در جایگاهی قرار گرفته که حتی باعث حسادت بسیاری از کشورهای شکل‌دهنده راهبردهای جهانی گردیده، اما این کافی نیست. ارزیابی درست و پویای تمامی عناصر شکل‌دهنده قدرتی راهبردی، تطبیق و هماهنگی آن با شرایط متغیر بین‌المللی، ایجاد هماهنگی بین عناصر قدرت متفاوت و شکل‌دهی راهبردهای قدرت باسابقه، بدون وجود انسانی مجهز با افق روشن ممکن نیست و خارج کردن انرژی محرکه از همه ظرفیت‌ها میسر نیست. حتی اگر به تعداد کافی، انسان مجهز وجود داشته باشد، اما بین عناصر انسانی با ترجیح‌های راهبردی نظام سیاسی، ارتباط کامل معنادار و مشروعیت‌دار شکل نگیرد، همین عامل انسانی تربیت‌یافته در حوزه‌های بی‌اهمیت و با ظرفیت پایین به کار گرفته می‌شود (داوود اوغلو، ۱۳۹۵، ص. ۵۲-۵۱).

حساس‌ترین و مهم‌ترین عامل در توسعه راهبردی یک کشور، ارتباط مشروعیت بین اراده سیاسی در مرکز نظام با عنصر انسانی تربیت‌یافته در جامعه است. اگر با اصطلاحاتی که امروزه به‌طور مستمر مورد استفاده قرار می‌گیرد بیان شود، نقطه تلاقی دولت عمیق با ملت عمیق است. اگر عمق دولتی به عمق ملتی منجر نشود، یعنی در آن عمق، توانایی شکل بخشی به یک کلیت روحی برگرفته از نظام ارزشی مشترک ایجاد نشده و نتیجه‌ای غیر از تبدیل شدن به قدرتی خشن نخواهد داشت. در مبحث ارتباط مشروعیت بین عامل انسانی با نظام سیاسی، مهم‌ترین بُعد، عنصر اعتماد است. دولتی که به عامل انسانی خود اعتماد نداشته باشد، گشایش آن به افق‌های راهبردی، به میان آوردن اهداف تاکتیکی برای تحرک و تحقق ظرفیت‌های بالقوه جامعه، دستیابی به این اهداف با استفاده از ابزارهای مناسب در یک زمان‌بندی درست ممکن نمی‌شود. به همین صورت، عنصری انسانی که با سازوکارهای سیاسی تصمیم‌سازی کشور بیگانه باشد، امکان ندارد، جهت‌دهنده یک طراحی راهبردی بوده یا بخشی از آن باشد. قدرت راهبردی با اعتماد به مردمی که این قدرت بر آن‌ها اعمال می‌شود به هویت واقعی خود دست می‌یابد (داوود اوغلو، ۱۳۹۵، ص. ۵۲).

به علل مورد اشاره، تلفیقی از نظریه باری بوزان و نظریه افزایش عمق راهبردی داوود

اوغلو^۹، مناسب‌ترین چارچوب نظری برای این پژوهش در نظر گرفته شد.

شکل ۱. ابعاد امنیت و تهدید از نظر بوزان

منبع: (یافته‌های پژوهش)

۴. روش پژوهش

این پژوهش از نظر هدف، کاربردی و از نظر ماهیت، کیفی است؛ کوشیده‌ایم با بهره‌گیری از تحلیل کیفی مضمون‌محور و با مدنظر قراردادن متغیرهای مربوطه به موضوع پژوهش، تأثیرات سیاست‌های آبی ترکیه بر امنیت سیاسی ایران و عراق تبیین شود.

۵. تجزیه و تحلیل داده‌ها

۵-۱. نقش موقعیت جغرافیایی و عوامل ژئوپلیتیکی، هیدروپلیتیکی و ایدئولوژیکی

ترکیب سه عنصر جغرافیا، سیاست و قدرت، الگوهای رفتاری گروه‌های متشکل انسانی، همچون ملت‌ها و دولت‌ها را نسبت به یکدیگر مشخص می‌کند که می‌توان آن‌ها را در شکل‌های رفتاری مختلفی، همچون نوسان قدرت، رقابت، همگرایی، واگرایی، نفوذ، بحران، سلطه، زیرسلطه، ائتلاف، صلح، همکاری، جنگ، امنیت، آرامش، ثبات، همزیستی،

تجارت و مبادله، ارتباط، شهروندمداری و حاکم‌مداری ملاحظه کرد. این الگوهای رفتاری، محصول ترکیب عناصر سه‌گانه است که می‌توانند، مبنای فلسفی پایداری برای موضوع ژئوپلیتیک، محسوب شوند. موضوع ژئوپلیتیک، بررسی روابط متقابل این عناصر و رفتار گروه‌های انسانی متشکل، همچون ملت‌ها و دولت‌ها نسبت به یکدیگر براساس ترکیب جغرافیا، سیاست و قدرت است؛ از این رو، می‌توان گفت: ژئوپلیتیک، علم مطالعه روابط متقابل عناصر جغرافیا، سیاست و قدرت و کنش‌ها و نتایج ناشی از ترکیب آن‌ها با یکدیگر است (حافظ‌نیا، ۱۴۰۱، ص. ۳۸).

فضا، از همان سرآغازها، زندگی انسان را شکل داده است. قلمروهای آسمانی، داستان‌های اولیه خلقت را شرح می‌دادند؛ بر فرهنگ‌ها اثرگذار بودند و الهام‌بخش پیشرفت‌های علمی شدند، اما نگاه انسان‌ها به فضا در حال تغییر است. امروزه، فضا بیش از هر زمان دیگری به معنای گسترش جغرافیای زمین است. انسان‌ها در حال سوق دادن دولت‌های ملی، شرکت‌ها، تاریخ، سیاست و درگیری‌ها به فراتر از آسمان بالای سر هستند و این رویداد، می‌تواند حیات روی زمین را متحول کند. نقش فضا در زندگی روزمره، بسیار تغییر کرده است. این امر در ارتباطات، اقتصاد و استراتژی نظامی نقش مهمی دارد و از سوی دیگر، واجد اهمیت فزاینده‌ای در روابط بین‌الملل است. همچنین، فضا به تازه‌ترین عرصه رقابت شدید بشری تبدیل شده است. نشانه‌هایی که حاکی از آن است، فضا روایت مسلط ژئوپلیتیکی قرن ۲۱ خواهد بود، از مدت‌ها پیش نمایان شده است. در سال‌های اخیر، فلزات کمیاب و آب در سیاره ماه یافت شده شرکت‌های خصوصی مانند اسپیس ایکس ایلان ماسک^{۱۰}، هزینه‌های عبور از جو را به شدت کاهش داده‌اند و قدرت‌های بزرگ نیز با منفجر کردن ماهواره‌های خود به واسطه موشک‌های شلیک‌شده از زمین، اقدام به آزمایش سلاح‌های جدید کرده‌اند. همه این رخدادها، قطعاتی از یک واقعیت بزرگ‌تر در حال نمایان شدن هستند. برای فهم این موضوع، دستیابی به فضا به‌عنوان مکانی جغرافیایی مفید و اثربخش است؛ دالان‌هایی مناسب برای سفر، مناطقی با ذخایر طبیعی کلیدی، زمینی که می‌توان در آن ساخت‌وساز کرد و پیشامدهایی خطرناک که می‌بایست از آن‌ها برحذر بود (مارشال، ۱۴۰۴، صص. ۹-۱۰).

10. Elon Reeve Musk, SpaceX

ترکیه، عراق، سوریه، ایران، عربستان سعودی، اردن و کویت، هفت کشور ذی‌نفع از دجله و فرات هستند (میان‌آبادی و امینی، ۱۳۹۸، ص. ۵۸). ترکیه به دلیل تمایل به گسترش قلمروخواهی سرزمینی و هویتی در چارچوب یک گفتمان ژئوپلیتیک به دنبال تعمیق و بسط هژمونی^{۱۱} در فضاها، تجزیه‌شده‌ای است که در گذشته جزو قلمرو سرزمینی این کشور بوده و نوستالژی این قلمروها (عثمانی‌گرایی) در حافظه تاریخی ترک‌ها، نقش بسته است. ترکیه منافعش را از طریق گفتمان‌های هویتی و برندسازی ژئوپلیتیک در فضاها، تجزیه‌شده، پیش می‌برد. ترکیه به دنبال تحقق نوستالژی هژمونی‌طلبی در حوضه آبریز دجله و فرات است؛ زیرا در دولت عثمانی، این هلال حاصلخیز، بخشی از قلمرو ایدئولوژیک و ژئوپلیتیک این کشور بوده است (حاتمی، ۱۳۹۶، ص. ۸۲).

غلبه رویکرد کمالیستی و گرایش‌های ملی‌گرایانه بر سیاست‌های ترکیه باعث شده این کشور به‌مرور زمان ادعای حاکمیت سرزمینی بر دجله و فرات را تقویت و تمایل کمتری به اتخاذ رویکرد معتدل و مذاکره بر سر مسائل اختلافی، نشان دهد (هریس^{۱۲} و آلاتوت^{۱۳}، ۲۰۱۰، ص. ۱۵۵). این مسئله، دستیابی به توافق کشورهای ذی‌نفع در این حوضه آبریز به‌ویژه بین عراق و ترکیه را پیچیده کرده است.

دیدگاه جدید در ترکیه که در اصل «صلح در کشور، صلح در جهان» آتاترک^{۱۴} ریشه دارد، به موازات نشان دادن یک خط ارتباطی بین‌المللی مبتنی بر محوریت صلح، با در نظر گرفتن مجموعه شرایط بین‌المللی در مقطعی که استعمار اوج گرفته بود، در برابر قدرت‌های نظام‌مند استعماری، سیاست خارجی خودداری از درگیری و واقع‌بینی را در پیش گرفت. بدین‌ترتیب، سعی بر آن بود تا از ادامه تأثیرات فروپاشی دولت عثمانی به دلیل مقاومت حدود ۲۰۰ ساله ضد استعماری و هم‌زمان در برابر بسیاری از کشورهای غربی خودداری شود و نیز بر سرزمین‌های باقی‌مانده از دولت عثمانی، جایگاه بین‌المللی جدیدی تعریف شود. در دوره آتاترک، گسترش مناسبات با قدرت‌های اورآسیایی مانند

11. Hegemony

12. HARRIS, L.M

13. ALATOUT, S

14. Mustafa Kemal Atatürk

روسیه، ایران و افغانستان با امتداد به اعماق شرق، می‌تواند اقدامی نسبتاً مستقل و جایگزین در راستای شکل‌دهی حیات‌خلوت ترکیه تلقی شود. در راستای این بیانیه، حاکمان جمهوری با رد گذشته، نسبت به ایدئال‌ها و ساختارهای سیاسی دولت عثمانی به شکل‌دهی فرهنگ سیاسی جدیدی مناسب با این موقعیت بین‌المللی روی آوردند. طبقه حاکم می‌پنداشت که تشکلهای و هویت سیاسی نگران‌کننده تمامیت سیاسی داخلی و چارچوب‌های مرزی محور در حال ارتقای حاکمیت غرب، می‌بایست تصفیه شود، دست به اصلاحات گسترده‌ای زد. بدین ترتیب، ترکیه به اعتبار جایگاه بین‌المللی با تصمیمی جدی و زیربنایی ترجیح داد به جای قرار گرفتن به عنوان مرکزیت ضعیف یک حوزه تمدنی مختص به خود، به عنوان یک قدرت منطقه‌ای زیر چتر امنیتی حوزه تمدنی غرب حاکم قرار گیرد. این وضعیت ایدئال‌های سیاسی، مواضع، فرهنگ و تشکلهای جامعه را عمیقاً تحت تأثیر قرار داد. قرارداد لوزان^{۱۵} که جمهوری ترکیه را بر سرزمین‌های باقی‌مانده از عثمانی به صحنه تاریخ آورد، در سیاست داخلی و خارجی، هویت متفاوتی را پیش‌بینی می‌کرد. در سیاست خارجی، هم‌زمان با ترک هویت اسلامی و سیاست‌هایی که عامل افزایش چالش بین دولت عثمانی با امپراتوری‌های استعماری غربی محسوب می‌شد و دولت را به فروپاشی سوق داد، در سیاست داخلی دولت جدید نیز وضعیت اقلیت، فقط به غیرمسلمانان داده شد و بدین صورت، عناصر اکثریتی ایجادکننده دولت با محوریت دینی هویت اسلامی تعریف شد (داوود اوغلو، ۱۳۹۵، صص. ۸۱-۸۰).

جنبش‌های عثمانی‌گری، اسلام‌گرایی، غرب‌گرایی و ترکی‌گرایی که در آخرین قرن دولت عثمانی مطرح شده و در دهه ۱۹۹۰ به موازات تجدید خود که دربرگیرنده شعارها و دیدگاه‌هایی که پیوستگی موجود در میراث تاریخی نزدیک بود، دوباره مطرح شد. خط عثمانی جدید که اوزال^{۱۶} تلاش داشت آن را بر زبان آورد، شعار اسلام سیاسی که با حزب رفاه به صحنه سیاسی ورود کرد، روند ۲۸ فوریه که غرب‌گرایی به برنامه‌ای افراطی تبدیل شد و نیز جریان‌ات ترک‌گرایی که در واکنش به گروه ترور (پ.ک.ک) سرعت گرفته و این سرعت در انتخابات ۱۸ آوریل ۱۹۹۹ نمایان شد (داوود اوغلو، ۱۳۹۵، ص. ۹۴).

15. Treaty of Lausanne

16. Halil Turgut Özal

حاکمان عثمانی هم به منظور جلوگیری از تأثیر امواج ملی‌گرایی گسترش یافته در اروپا در تمامیت داخلی عثمانی ناشی از انقلاب فرانسه که شرایط پویایی را شکل داده بود و هم قرار گرفتن در داخل نظم نوین شکل یافته در کنگره ۱۸۱۵ وین، با هدف ایجاد موازنه بین مجموعه تحولات جدید بین‌المللی با فرهنگ سیاسی داخلی به حرکت‌های اصلاحی هدایت شده از طرف جریان عثمانی‌گری روی آوردند. عثمانی‌گری در داخل می‌کوشید تا با هویتی جدید و تعریفی نوین از تابعیت با تجزیه مقابله کرده و در خارج نیز برای گسترش سیاستی متناسب با ارزش‌های رو به رشد بکوشد. در شرایط پویای پس از جنگ سرد، اوزال که می‌کوشید، سیاستی منطبق با شرایط جدید بین‌المللی شکل دهد، اظهارات سیاسی داخلی و خارجی وی که در بطن خود، تأثیرات عثمانی‌گری جدید را در پی داشت، جریان مطرح شده و رشد کرده طی سال‌های ۱۹۹۳-۱۹۸۷ به شمار می‌رفت (داوود اوغلو، ۱۳۹۵، ص. ۹۵).

از منظر سیاسی، کشورهای عربی می‌پندارند که اردوغان^{۱۷} قصد دارد، امپراتوری عثمانی را از بُعد اقتصادی بازسازی کند و به همین علت از نزدیکی به آن خودداری می‌کنند. ایرانی‌ها، ترکیه را به چشم قدرتمندترین رقیب نظامی و اقتصادی در حیط خلوت خود می‌بینند. روابط این دو کشور که هرگز گرم نبوده به علت حمایت از دو جبهه متفاوت در جنگ داخلی سوریه به سردی گرایید. از دیدگاه ناتو^{۱۸}، ترکیه کشوری کلیدی است، زیرا ورودی و خروجی دریای سیاه را از طریق تنگه بسفر کنترل می‌کند (مارشال، ۱۴۰۱، صص. ۱۷۱-۱۷۲).

۵-۲. تشدید مناقشات کشورهای ذی‌نفع از دجله و فرات

طرح آناتولی^{۱۹} جنوب شرقی^{۲۰} (گاپ) در استان‌های آدیامان^{۲۱}، باتمان^{۲۲}، دیاربکر^{۲۳}،

17. Recep Tayyip Erdoğan

18. NATO

19. Anatolia Plan

20. Guneydogu Anadolu Projesi (GAP)

21. Adiyaman

22. Batman

23. Diyarbakır

غازی آنتپ^{۲۴}، کیلیس^{۲۵}، ماردین^{۲۶}، سیرت^{۲۷}، شانلی اورفا^{۲۸} و شیرناک^{۲۹} اجرا شده است. جمعیت این ۱۰ استان، ۱۰.۷ درصد کل جمعیت ترکیه است. ساکنان این منطقه، ترک، کُرد و عرب هستند. طرح گاپ، مشتمل بر طرح‌های توسعه زیربنایی و ایجاد امکانات جاده‌سازی و شبکه راه‌آهن، فرودگاه، جاذبه گردشگری، کارخانه‌ها و سیستم‌های بهداشتی و درمانی، همچون بیمارستان، دانشگاه، مدرسه و توسعه سیستم اطلاعات و خبررسانی، پیشرفته است (قائم‌مقامی، ۱۳۹۶، صص. ۱۰۸-۱۰۷).

جدول ۱. سدهای ساخته شده در منطقه آناتولی جنوب شرقی (طرح گاپ)

ردیف	نام سد (سال تکمیل سد)	حوضه آبریز	ردی ف	نام سد (سال تکمیل سد)	حوضه آبریز
۱	Ataturk (1992)	فرات	۱۲	Kemlin	فرات
۲	Birecik (2000)	فرات	۱۳	Kocali (2016)	فرات
۳	Buyukcay	فرات	۱۴	Sirimtas (2013)	فرات
۴	Camgazi (1998)	فرات	۱۵	Batman (1998)	دجله
۵	Vetintepe (2017)	فرات	۱۶	Cizre	دجله
۶	Gomikan	فرات	۱۷	Dicle (1997)	دجله
۷	Hancagiz (1988)	فرات	۱۸	Garzan (2012)	دجله
۸	Kahta	فرات	۱۹	Kayaser	دجله
۹	Karakaya (1987)	فرات	۲۰	Kralkizi (1997)	دجله
۱۰	Karkamis (1999)	فرات	۲۱	Llisu (2018)	دجله
۱۱	Kayacik (2005)	فرات	۲۲	Silvan (2019)	دجله

منبع: (میان‌آبادی و امینی، ۱۳۹۸، ص. ۷۵)

طی دهه ۱۹۸۰ چه در حوزه نظری و چه دیپلماتیک «مسئله آب» برای اولین بار مطرح شد و در سال‌های ۱۹۹۰ از منظر منطقه‌ای، تقریباً در حد و اندازه نفت موضوعیت پیدا کرد و به عنوان یک منشأ جدید مشکل داخل منطقه فهم شد. در این دوره، مسئله بهره‌برداری از ظرفیت آب دجله و فرات در بین مؤلفه‌های مهم روابط دوجانبه بین ترکیه،

-
24. Gaziantep
25. Kilis
26. Mardin
27. Siirt
28. Sanliurfa
29. Şırnak

سوریه و عراق قرار گرفت. با اجرایی شدن تدریجی طرح گاپ از سوی ترکیه در منطقه جنوب شرقی این کشور، موضوع منابع آبی و حوزه‌های کشاورزی، اهمیتی مضاعف یافت. از سوی دیگر، مشکلی که اسرائیل در خصوص منابع آب با آن مواجه است، به‌طور مستقیم بر روند صلح خاورمیانه اثرگذار است. برای اسرائیل که به بهانه بن‌بست در مذاکرات صلح با سوریه، بلندی‌های جولان را کماکان در اشغال خود نگه داشته، به اندازه اهمیت راهبردی این بلندی‌ها، اهمیت اقتصاد جغرافیایی منابع آبی موجود نیز اثرگذار است. درخواست اسرائیل در اثنای مذاکرات صلح با سوریه مبنی بر اینکه بتواند پس از پایان دادن به اشغال بلندی‌های جولان، بهره‌برداری از منابع آبی این منطقه را ادامه دهد، آشکارا نشان‌دهنده این وضعیت است. طرح گاپ موضوع در خلال مذاکرات دیپلماتیک که سوریه در مقابل کمبودهای آب، ناشی از بهره‌برداری اسرائیل از منابع آبی این بلندی‌ها، بتواند این کمبود را از ترکیه جبران کند، ارتباط میزان وابستگی اقتصاد جغرافیایی و سیاست جغرافیایی بین منابع آب منطقه را نشان می‌دهد. رقابت بر سر منابع آب و حوزه‌های کشاورزی در قرن آینده، پیام‌آوران اقتصاد جغرافیایی و سیاست جغرافیایی آبی جهانی و منطقه‌ای تلقی می‌شوند. در این چارچوب، طرح گاپ که با هزینه‌های سنگین مالی ترکیه در جریان است، تنها به‌عنوان بخشی از توسعه اقتصادی تلقی نشده، بلکه به‌عنوان عنصری مهم در مبارزه راهبرد جغرافیایی درازمدت از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است (داوود اوغلو، ۱۳۹۵، ص. ۱۴۶). مسئله آب از دیدگاه ترکیه، تنها می‌تواند به‌عنوان عنصر فشار دیپلماتیک باشد که در مقاطع زمانی مشخص مطرح شود (داوود اوغلو، ۱۳۹۵، ص. ۳۹۲).

براساس گزارش برنامه امنیت و تغییرات محیطی مرکز مطالعات ویلسون^{۳۰}، طرح گاپ از بزرگ‌ترین طرح‌های آبی جهان است. آتاتورک^{۳۱}، بزرگ‌ترین سد ترکیه، حدود ۴۹ میلیارد متر مکعب، ظرفیت ذخیره آب دارد که بر جریان فرات ساخته شده است. ایلیسو^{۳۲}، دیگر سد بزرگ ترکیه، حدود سه برابر کرخه (بزرگ‌ترین سد ایران) ظرفیت ذخیره آب دارد که بر جریان دجله ساخته شده است. طرح گاپ، آینده نگران‌کننده‌ای برای کشورهای

30. Wilson

31. Atatürk

32. Ilisu

پایین دست رودها به‌ویژه عراق، رقم زده است. ترکیه با اجرای طرح گاپ، به دنبال ایجاد هژمونی در حوضه آبریز دجله و فرات است (اسدالهی و ذکی، ۱۳۹۹، ص. ۵).

دولت‌های ساحلی (ترکیه، عراق، سوریه) طی نیم‌قرن گذشته، بهره‌برداری از دجله و فرات را با ساخت سد، افزایش داده‌اند. ترکیه با ساخت ۲۲ سد، عراق با ساخت ۱۵ سد و سوریه با ساخت ۳ سد به بهره‌برداری از این رودهای بین‌المللی اقدام کرده‌اند (نواری، ۱۳۹۷، ص. ۲۲۰). با اجرای طرح گاپ، ظرفیت کاهش ۹۰ درصدی سهم عراق و ۴۰ درصدی سهم سوریه از جریان فرات، ایجاد شده است (کمپ و هارکاو، ۱۳۹۹، ص. ۱۷۰). دجله و فرات در جنوب غرب آسیا، جریان دارند؛ بهره‌برداران اصلی این رودها و سرشاخه‌ها، ترکیه، سوریه، ایران و عراق هستند. دجله و فرات از ترکیه سرچشمه می‌گیرند و این کشور را به هژمون ساحلی، تبدیل کرده‌اند (الانصاری^{۳۳}، ۲۰۱۹، ص. ۳۵).

ظرفیت سدهای ساخته شده ترکیه، عراق و سوریه، در حوضه فرات، بیش از سه برابر و در حوضه دجله، حدود پنج برابر متوسط آورد سالانه، حاکی از درهم‌تنیدگی مسائل آب و محیط‌زیست با مسائل سیاسی و امنیتی در حوضه آبریز دجله و فرات است. افزون بر این، تغییرات اقلیمی، کاهش بارش، کاهش پتانسیل تولید انرژی برق‌آبی، فقدان اعتماد و رقابت کشورهای ساحلی برای تسلط بر منابع آب مشترک، نگرانی‌های گسترده‌ای ایجاد کرده که در صورت تداوم رویکردهای گذشته، مناقشات و بحران‌های پدیدار شده از فاز فنی - سیاسی وارد فاز نظامی - امنیتی شود (میان‌آبادی و امینی، ۱۳۹۸، ص. ۵۴).

نقشه ۱ و ۲. اینفوگرافیک وضعیت طرح گاپ

منبع: (خاکی و دیگران، ۱۴۰۲، ص. ۱۲۰).

شکست کشورهای ساحلی دجله و فرات در دستیابی به توافقی جامع و رسمی درباره تخصیص آب، زمینه‌ای ایجاد کرد که این کشورها در قلمروی خود، طرح‌های توسعه آبی را اجرایی کنند. از آن زمان، منابع آب این حوضه، اهمیت راهبردی یافته است. از آنجاکه هر سه کشور ساحلی برای بهره‌برداری از فرات، طرح‌های توسعه‌طلبانه اجرا کرده‌اند، معضلات تشدید شده و ناتوانی این کشورها برای دستیابی به توافق در خصوص بهره‌برداری، فضایی از رقابت و بی‌اعتمادی را ایجاد کرده که در آینده می‌تواند به منازعه، منجر شود (دولتیار و گری، ۱۴۰۰، صص. ۲۱۴-۲۱۳).

۵-۳. پیامدهای سیاست‌های آبی ترکیه بر امنیت سیاسی عراق

۵-۳-۱. محدودیت‌ها و تهدیدهای ژئوپلیتیکی

جغرافیای سیاسی به معنی موسع به مطالعه روابط بین‌الملل از دیدگاه عوامل جغرافیایی می‌پردازد؛ نه فقط شکل ظاهری سرزمین، همچون مرزهای طبیعی کوهستانی یا ارتباطات شبکه رودخانه‌ای، بلکه آب‌وهوا و جمعیت‌شناسی و قلمروهای فرهنگی و دسترسی به منابع طبیعی؛ چنین عواملی، اثراتی عمیق بر زوایای مختلف تمدن‌ها، از راهبرد نظامی و سیاسی گرفته تا توسعه اجتماعی انسان‌ها از جمله زبان و تجارت و دین دارد. واقعیات فیزیکی که تأثیر بسزایی در سیاست‌های ملی و بین‌المللی دارد، اغلب در گزارش‌های تاریخی و نیز در دوره معاصر، روابط جهانی ناگفته مانده است. جغرافیا به وضوح بخش اصلی «چرایی» و «چگونگی» مسائل است (مارشال، ۱۴۰۱، ص. ۱۶)

تلقی جغرافیا به عنوان عاملی تعیین‌کننده در تاریخ بشر، ممکن است چندان خوشایند نباشد و به همین دلیل، در برخی مجامع فکری از آن استقبال نمی‌شود. چنین نگاهی، نشان می‌دهد که طبیعت نیرومندتر از انسان است و اینکه انسان‌ها در تعیین سرنوشت خود با محدودیت مواجه هستند. با این حال، عوامل دیگر هم البته بر حوادث اثرگذار هستند. هر انسان عاقلی، متوجه نقش فناوری در شکست قوانین سخت جغرافیا می‌شود. فناوری، راه‌هایی از بالا و پایین یا حتی در دل سدهای طبیعی می‌یابد (مارشال، ۱۴۰۱، ص. ۲۱).

عراق، دارای سه ناحیه آب و هوایی است. ناحیه کوهستانی با زمستان‌های سرد و تابستان‌های معتدل، ناحیه اراضی کم‌ارتفاع با دوره گرمای طولانی و تابستان‌های سوزان و ناحیه جلگه‌ای که بخش‌های وسیعی از این کشور را تشکیل داده است. دجله و فرات در این ناحیه جریان دارند (نهای، ۱۳۷۸، ص. ۷۱). جمعیت عراق در سپتامبر ۲۰۲۰ م، حدود ۴۰.۴۱۴.۷۹۶ نفر اعلام شده است. این کشور در جنوب غرب آسیا و شمال شرق جهان عرب، بین عرض جغرافیایی ۲۹ و ۳۷ درجه و طول جغرافیایی ۳۸ و ۴۸ درجه قرار دارد. عراق ۴۳۸.۳۱۷ کیلومتر مربع، مساحت دارد (Rashid & Abdulrahim, 2020, p. 471).

نقشه ۳. موقعیت جغرافیایی عراق

منبع: (مشرق نیوز، ۱۳۹۶)

از منظر جغرافیا، عراق به دو قسمت «عراق سبز» و «عراق خشک» قابل تقسیم است. عراق سبز، دربرگیرنده شرق این کشور و سرسبزی آن به دلیل رودهایی است که از ایران سرچشمه گرفته و به خاک عراق سرازیر می‌شوند. عراق خشک، دربرگیرنده غرب این کشور و در مجاورت مرزهای سوریه، اردن و عربستان سعودی، کویری و بیابانی است. بیش از ۶۷ درصد اروندرود از پیوستن رودهای ایران، تشکیل شده است. کارون، کرخه، دز و زیمکان، پُر آب‌ترین رودهای ایران هستند که به عراق سرازیر می‌شوند (جعفری ولدانی، ۱۳۸۸، ص. ۶۷). عراق به ارزش‌ها و مزیت‌های جغرافیایی کشورهای همجوار، وابستگی ژئوپلیتیکی دارد؛ این کشور برای تجارت با جهان در آب‌های آزاد و خلیج فارس از طریق اروندرود به ایران وابستگی ژئوپلیتیکی دارد (محسنی و رحیمی‌پور، ۱۳۹۱، ص. ۱۷۴). حدود ۹۰ درصد فرات و ۴۵ درصد دجله از ارتفاعات آناتولی سرچشمه می‌گیرد. فرات به سوریه و عراق جاری است و تقریباً به موازات دجله پیش می‌رود و در جنوب عراق به آن می‌پیوندد. زمین‌های حاصلخیز بین آن‌ها «بین‌النهرین» یا «میان رودان» نامیده

می‌شود. هر دو رودخانه، به‌خصوص فرات، اهمیتی حیاتی در تأمین آب، غذا و انرژی برای بیش از ۶۰ میلیون نفر دارند و شیرآب هم در اختیار ترکیه است. این کشور در اواخر دهه ۱۹۶۰ شروع به ساختن سدهایی در امتداد دو رودخانه کرد و بدین ترتیب، میزان جریان آب به هر دو کشور پایین‌دست را کاهش داد که به بروز تنش‌هایی روزافزون منجر شد و تاکنون ادامه دارد. صدها سد ساخته شده، از جمله سد آتاتورک که یکی از بزرگ‌ترین سدهای جهان است. در سال ۱۹۷۵ در پی ساخت دو سد و هم‌زمان با خشکسالی، عراق، سوریه و ترکیه در آستانه جنگ قرار گرفتند. در سال ۱۹۸۹ جنگنده‌های سوریه، هوایمای نقشه‌برداری ترکیه را سرنگون کردند و سال بعد، عراق پس از قطع موقت آب فرات از سوی ترکیه، آن کشور را تهدید به بمباران کرد. چند سال بعد، رئیس جمهور وقت ترکیه (اوزال) در پاسخ به انتقادات گفت: "ما به اعراب نمی‌گوییم با نفت خود چه کنند، بنابراین هیچ پیشنهادی را از سوی آن‌ها در مورد این‌که ما با آب خود چه کنیم، نمی‌پذیریم" درواقع، همه طرف‌ها، معاهداتی را امضا کرده‌اند که به ترکیه اجازه می‌دهد، طرح‌های برقی آبی خود را توسعه دهد و دسترسی سوریه و عراق را نیز به آب فراهم کند، اما خطر «جنگ آب» همیشه وجود داشته است (مارشال، ۱۴۰۲، ص. ۲۲۹).

عراق، تنها کشور حاشیه خلیج فارس است که کمترین ساحل را با آب‌های آزاد دارد و تنگنای ژئوپلیتیکی بر رفتارهای سیاسی - نظامی این کشور، اثرگذار بوده است (نامی و محمدپور، ۱۳۸۷، ص. ۲۷). عراق، بیش از ۹۰ درصد از نیازهای آبی را از کشورهای همسایه و ۸۰ درصد این مقدار را از ترکیه تأمین می‌کند. حدود ۳۶ درصد از اقتصاد محلی این کشور به کشاورزی وابسته است. کاهش آب دریافتی، حدود ۲۰ درصد تولید برق این کشور را کاهش می‌دهد. اساساً دو نوع چالش (داخلی و خارجی) با موضوع آب مرتبط است. عواملی همچون تغییر اقلیم، قوانین توسعه بین‌المللی و طرح گاپ، ریشه در خارج دارند و عواملی همچون مدیریت ناکارآمد منابع آب، بی‌ثباتی سیاسی، فقدان سیاست‌گذاری بومی و محلی و مقررات قانونی ناکافی، ریشه در داخل دارند (Al-Muqdad et al, 2016, p. 1097).

فعال شدن گسل‌های تاریخی، قومی، مذهبی و قبیله‌ای پس از تهاجم نظامی آمریکا به عراق در سال ۲۰۰۳ م، محیط مناسبی را برای گروه‌های مسلح ستیزه‌جو در تقابل با

حکومت مرکزی ایجاد کرد. ساختار اجتماعی عراق، مانند اغلب کشورهای غرب آسیا، موزائیکی و متشکل از گروه‌های قومی - فرقه‌ای، مختلف است (حق‌پرست و دیگران، ۱۴۰۲، ص. ۲۶). ترکیه، سوریه و ایران به علت قرار گرفتن در بالادست رودهای جاری به عراق از مزیت‌های ژئوپلیتیکی برتری نسبت به این کشور برخوردار هستند. با توجه به این‌که عراق، بیش از ۹۰ درصد از نیازهای آبی خود را از کشورهای بالادست و حدود ۸۰ درصد این مقدار را از ترکیه تأمین می‌کند، محدودیت‌ها و تهدیدهای ژئوپلیتیکی این کشور در برابر کشورهای همسایه بالادست به‌ویژه ترکیه، واضح است.

۵-۳-۲. محدودیت‌ها و تهدیدهای هیدروپلیتیکی

ترکیه با اجرای طرح گاپ، کوشیده، ضمن رفع نیازهای داخلی با کنترل منابع آب مشترک از سدسازی به‌عنوان ابزار فشار بر کشورهای پایین‌دست دجله و فرات بهره‌برد؛ این کشور، پیشنهاد آب در برابر نفت را مطرح کرده است. ترکیه با سدسازی‌های گسترده در پی تثبیت و تقویت قدرت این کشور به‌عنوان هیدروهمژمون^{۳۴} منطقه است و سال‌ها قبل، طرح خط لوله صلح (فروش آب) را به کشورهای حوزه خلیج فارس و رژیم صهیونیستی پیشنهاد داده که البته با استقبال آن‌ها روبرو نشد. این کشورها، طرح ترکیه را تلاش برای ایجاد همژمونی منطقه‌ای، ارزیابی کرده‌اند (اسدالهی و ذکی، ۱۳۹۹، ص. ۸).

هیدروهمژمون، وضعیتی است که در آن کشور قدرتمند بیش از سهم خود از منابع آب مشترک، استفاده می‌کند. وضعیت هیدروهمژمونی بیشتر با قدرت سیاسی و اقتصادی یک کشور، مرتبط است. هیدروهمژمون‌ها، تمایل به بهره‌برداری حداکثری از منابع آب مشترک دارند. هیدروهمژمونی در حوضه یک رودخانه با کنترل منابع آب ایجاد می‌شود (اسدالهی و ذکی، ۱۳۹۹، ص. ۲).

در موضوع نحوه و میزان بهره‌برداری از دجله و فرات، رقابت کشورهای ذی‌نفع با توجه به دسترسی نابرابر، نقش عوامل ژئوپلیتیکی و ژئواکونومیکی^{۳۵}، پررنگ و برجسته شده است. سیاست‌های آبی ترکیه در حوضه آبریز دجله و فرات به کنترل و بهره‌برداری

34. Hydrohegemon

35. Geoeconomics

حداکثری از منابع مشترک، تقویت موقعیت ژئوپلیتیکی و افزایش توان نقش‌آفرینی در روابط سیاسی و اقتصادی در برابر کشورهای پایین‌دست منجر شده و امنیت سیاسی این کشورها به‌ویژه عراق در پی چالش‌ها، تهدیدها و معضلات گسترده به خطر افتاده است.

۳-۳-۵. تهدید منافع و ثبات سیاسی

ترکیه با سدسازی‌های بی‌رویه در بالادست حوضه آبریز دجله و فرات، نقش اصلی در تغییرات شکل گرفته و معضلات امنیتی ایجاد شده در این حوضه آبریز را داشته است. کشورهای پایین‌دست، هدف ترکیه از ساخت سدهای بزرگ با ظرفیت ذخیره‌سازی گسترده منابع آب مشترک را سیاسی و امنیتی می‌دانند و این کشور را به استفاده از آب به‌عنوان سلاحی قدرتمند، متهم کرده و سدسازی‌های ترکیه را تهدیدی علیه ثبات سیاسی و امنیت ملی خود می‌دانند (میان‌آبادی و امینی، ۱۳۹۸، ص. ۸۰). ایدئولوژی توسعه مدرنیستی، پایه و اساس گاپ را تشکیل داده است؛ این طرح با دوگانگی‌های سنتی و مدرن، توسعه‌نیافته و توسعه‌یافته، غیر غربی و غربی مواجه بوده و براساس یک پارادایم تکاملی، طراحی و اجرایی شده است (Bilgen, 2018, p. 19).

کمبود منابع آب به یک تهدید بزرگ علیه امنیت ملی عراق، تبدیل شده است. پس از اتمام طرح گاپ، توافق عراق با ترکیه سخت‌تر می‌شود؛ ازاین‌رو، تشکیل کارگروهی برای تهیه طرحی جامع برای حفظ حق‌آبه عراق در برابر هر نوع تهدید، ضروری است. درحالی‌که عراق، قدرت کمتری دارد، اقدام سیاسی برای تشکیل شورایی با هدف دستیابی به راه‌حلی پایدار و بازگرداندن مذاکرات به سطح علمی در راستای امنیت ملی این کشور، ضروری است (Al-Muqdad et al, 2016, p. 1102).

ترکیه در پاسخ به انتقادات اعراب، پیشنهاد ساخت خط لوله صلح در مناطق خشک خاورمیانه را مطرح کرده است. افزون بر پیچیدگی این وضعیت، واقعیت این است، سه بازیگر عمده مناقشات در حوضه دجله و فرات، دارای کینه‌های تاریخی حل‌نشده‌ای هستند. بدگمانی‌ها در نیم‌قرن استیلای ترکیه بر دنیای عرب، عضویت این کشور در ناتو، بهبود روابط با رژیم صهیونیستی و ادعای بازپس‌گیری سرزمین‌های مورد اختلاف، روابط ترکیه با همسایگان عرب را پیچیده کرده است (کمپ و هارکاوی، ۱۳۹۹، ص. ۱۷۱).

ترکیه، سیاست کنترل و بهره‌برداری حداکثری از دجله و فرات که منابع تولید قدرت

در حوضه آبریز دجله و فرات محسوب می‌شوند را اجرایی کرده که به کاهش شدید جریان این رودهای بین‌المللی به تالاب‌های میان‌رودان، سوریه، عراق و خلیج فارس، منجر شده است. سیاست‌های آبی ترکیه، حیات و بقای کشورهای پایین‌دست دجله و فرات را به خطر انداخته؛ زیرا امنیت سیاسی این کشورها تا حد قابل‌توجهی به این رودهای بین‌المللی، پیوند خورده است. تسلط ترکیه بر منابع آب مشترک، در اختیار گرفتن یک عنصر برخوردار از نقش حیاتی و راهبردی است که به ابزاری سیاسی برای امتیازگیری این کشور، تبدیل شده است.

۵-۴. پیامدهای سیاست‌های آبی ترکیه بر امنیت سیاسی ایران

۵-۴-۱. محدودیت‌ها و تهدیدهای ژئوپلیتیکی

در غرب ایران کشوری قرار دارد که هم اروپایی و هم آسیایی است. ترکیه در مرز سرزمین‌های عربی قرار دارد، اما غربی نیست و بالاینکه بخش عمده آن در منطقه خاورمیانه قرار دارد، می‌کوشد خود را از مناقشات منطقه دور نگه دارد (مارشال، ۱۴۰۱، صص. ۱۷۰-۱۶۹). یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های ایران در برخورداری آن از ماهیت گذرگاهی بین مناطق و قاره‌هاست که این کشور را به‌عنوان حوزه تأثیر متقابل سیاست جغرافیایی درآورده است. این ویژگی که سیر تاریخی ایران را نیز تحت تأثیر قرار داده و اساس تشابهات بین این کشور با ترکیه را تشکیل داده است. ایران نیز همانند ترکیه، کشوری نیست که محدود به یک منطقه شده یا قابل تنزل به حوزه سیاست جغرافیایی واحدی باشد (داوود اوغلو، ۱۳۹۵، ص. ۴۱۲).

مساحت خشکی ایران ۱.۶۴۸.۱۹۵ کیلومتر مربع است؛ این وسعت، ۱۳ درصد کل مساحت کره زمین و حدود یک درصد مساحت خشکی‌های جهان است. از این منظر، ایران جزو کشورهای وسیع و شانزدهمین کشور جهان و مساحتی حدود ۶ کشور اروپایی فرانسه، پرتغال، بلژیک، اتریش، دانمارک و سوئیس دارد. عمق استراتژیکی دربرگیرنده ابعاد وسیع طول و عرض و سختی دسترسی کشورهای همجوار به مناطق، تراکم جمعیتی و فعالیت‌های اقتصادی است که از نظر حیاتی، اهمیت فوق‌العاده‌ای دارند. عمق استراتژیکی، افزون بر ویژگی‌های هندسی، مانند شکل و پهنایی از ویژگی‌ها و پتانسیل‌های طبیعی و ظرفیت‌های محیطی و موقعیت ویژه ارتباطی و اقتصادی برخوردار

است. بر این اساس، حوزه‌های راهبردی ایران، پراکنده است و مطابق نقشه‌های موجود، حوزه‌های اصلی جمعیتی و سیاسی، مراکز عمده اقتصادی و انرژی در مناطق مرکزی، شمالی، شمال شرقی و شمال غربی و جنوب و جنوب غربی قرار دارند (عزتی و نامی، ۱۳۹۱، صص. ۱۹۲-۱۹۱).

نقشه ۴. موقعیت جغرافیایی ایران

منبع: (دیپلماسی ایرانی، ۱۴۰۰).

مرز مشترک ایران با همسایگان حدود ۸.۵۷۴ کیلومتر است که شامل ۳.۹۶۵ کیلومتر مرز خشکی، ۲.۰۴۵ کیلومتر مرز رودخانه‌ای و ۲.۵۶۴ کیلومتر، مرز دریایی است. طول مرز مشترک با عراق ۱.۶۰۸ کیلومتر شامل ۴۲۷ کیلومتر مرز رودخانه‌ای، ۱.۱۸۱ کیلومتر مرز خشکی و ۲۴ کیلومتر مرز دریایی است (نامی و عزتی، ۱۳۹۲، ص. ۲۳۱). ایران، ۱۵ مرز مشترک آبی دارد که از این مرزها، سالانه حدود ۱۰ میلیارد مترمکعب آب به این کشور سرازیر و بیش از ۱۰ میلیارد مترمکعب آب از مرزهای ایران، خارج می‌شود (نامی

و محمدپور، ۱۳۸۹، ص. ۱۳۶). از پیامدهای طرح گاپ در حوزه امنیت سیاسی، تقویت موقعیت ژئوپلیتیکی، ایجاد قدرت کنترل حداکثری منابع آب مشترک، افزایش قدرت چانه‌زنی و استفاده از آب به عنوان ابزار اعمال فشار در امور سیاسی - امنیتی به نفع ترکیه است که تشدید تنش‌های سیاسی، گسترده شدن دامنه مناقشات و رقابت و درگیری بر سر حق‌آبه را در پی داشته و زمینه دخالت کشورهای فرامنطقه‌ای ایجاد شده است (فرهادی، ۱۳۹۹، ص. ۲۰۵).

ژئوپلیتیک به عنوان عامل اصلی اثرگذار در شکل‌دهی معادلات امنیتی ایران و دو عامل ژئوکالچر و ژئواکونومیک به عنوان دو عنصر از مباحث ژئوپلیتیکی این ظرفیت را دارند که به عنوان متغیرهای میانی، نقش‌آفرین باشند و سه ضلع اصلی معادلات امنیتی قدرت ایران در غرب آسیا را تشکیل دهند. عامل ژئوپلیتیک می‌تواند به عنوان یک متغیر دیرینه برای جمهوری اسلامی ایران، امنیت‌ساز باشد و معادلات امنیتی غرب آسیا را به نفع این کشور تغییر دهد (رسولی و دیگران، ۱۴۰۲، ص. ۹).

در حوضه آبریز دجله و فرات، ترکیه در پی تقویت و دائمی کردن موقعیت ژئوپلیتیکی برای پیشبرد برنامه‌های توسعه‌طلبانه با ایفای نقش هیدروهمزمنی است. سیاست‌های آبی این کشور امنیت سیاسی کشورهای پایین‌دست از جمله ایران را با چالش‌ها و تهدیدهای قابل توجهی، مواجه کرده است. از نشانه‌های چالش‌ها و تهدیدهای ایجاد شده، تقویت موقعیت ژئوپلیتیکی و افزایش قدرت ملی و منطقه‌ای ترکیه در برابر کشورهای پایین‌دست دجله و فرات است.

۵-۴-۱. محدودیت‌ها و تهدیدهای هیدروپلیتیکی

مسئله کمبود آب یکی از چند عاملی است که مانع پیشرفت اقتصادی ایران می‌شود. حدود یک‌دهم زمین‌های ایران زیرکشت قرار دارد که از بین آن‌ها، تنها یک‌سوم آبیاری می‌شوند. ایران، تنها سه رود بزرگ دارد و فقط یکی از آن‌ها (کارون) قابلیت کشتیرانی و حمل‌ونقل بار را داراست (مارشال، ۱۴۰۲، ص. ۶۵). سهم ایران از منابع آب شیرین، کمتر از متوسط جهانی است و درحالی‌که حدود یک درصد از جمعیت جهان را دارد، سهم آن از منابع آب شیرین، تنها سه‌دهم درصد است (محمدجانی و یزدانیان، ۱۳۹۳، ص. ۱۲۰).

در حالی که متوسط مصرف جهانی از منابع آب شیرین، حدود ۴۵ درصد است، ایرانی - ها حدود ۶۶ درصد ذخایر آب شیرین این کشور را مصرف کرده‌اند. در دهه‌های اخیر، رشد جمعیت و افزایش مقدار سرانه آب مصرفی به علل ارتقای سطح زندگی و تنوع نیازها به کمبود و آلودگی بخش قابل توجهی از منابع آب، منجر شده است (آزادبخت و نوروزی، ۱۳۸۷، ص. ۱۳۷).

کاستی‌های حکمرانی آب به اختلال در تأمین نیازهای اساسی انسانی، تضعیف اکوسیستم‌های طبیعی، تخریب محیط زیست، کاهش رشد اقتصادی و کاهش مشارکت و تمایل به سرمایه‌گذاری و حفاظت از منابع آب می‌انجامد (اسکوهی و اسماعیلی، ۱۴۰۰، ص. ۴). هم‌زمان با فراگیری ایده نوسازی، گسترش شهرنشینی و تغییر سبک زندگی در نوع نگرش ایرانی‌ها به طبیعت، تغییراتی بنیادین، ایجاد شد. در شیوه جدید زندگی، علی‌رغم استفاده از برخی روش‌های مدرن مقابله با کمبود آب، ایرانی‌ها سال‌هاست که با بحران کم‌آبی مواجه شده‌اند؛ این بحران، حیات فرهنگی - اجتماعی و سیاسی را به خطر انداخته و بستر پیامدهای ناخوشایند، ایجاد شده است (محسنی و نوری‌ثانی، ۱۳۹۳، ص. ۲). نقش و اهمیت آب باعث شده برخی از ژئوپلیتیک‌ها، قرن ۲۱ را «قرن هیدروپلیتیک» نام‌گذاری کنند. آن‌ها بر این باورند در این قرن، اغلب درگیری‌ها و جنگ‌ها به دلیل کمبود و بحران آب است (نصرآبادی، ۱۳۹۴، ص. ۶۶).

اجرای طرح گاپ در عرصه منطقه‌ای و بین‌المللی، حساسیت‌های قابل توجهی برانگیخته و در سال‌های آینده، ممکن است بر سر حق‌آبه، بین کشورهای ذی‌نفع، منازعات خشونت‌آمیز رخ دهد. راهبرد زمین‌های سوخته، معرف سیاست انگلستان در ارتباط با رودخانه هیرمند به‌منظور کاهش نفوذ ایران در مرزهای هند بود و اکنون راهبرد زمین‌های سوخته در ارتباط با کشورهای پایین‌دست دجله و فرات در حال اجراست. رژیم صهیونیستی از سرمایه‌گذاران طرح گاپ است. طرح گاپ بر امنیت آب و امنیت ایران، اثرگذار است (فرهادی، ۱۳۹۹، ص. ۱۸۷).

۵-۵. گسترش مناقشات ایران و ترکیه

مثلث ترکیه - ایران - عراق، موازنه‌های تعیین‌کننده پویایی‌های داخلی خط مدیترانه شرقی را تشکیل می‌دهند. ترکیه برای اینکه در این مناسبات سه‌گانه به‌عنوان طرف تنها

و منزوی شده قرار نگیرد، لازم است حداکثر سعی خود را نشان دهد. ترکیه با هر توجیهی بایست در حدی انعطاف داشته باشد که در برابر قطب‌بندی‌های دوگانه در این موازنه‌های سه‌جانبه قرار نگیرد. در خلال جنگ ایران و عراق که ترکیه به لحاظ اقتصادی، توانست امتیازات خوبی را کسب کند، ناشی از موفقیت در اتخاذ سیاست بی‌طرفی فعال بوده و اینکه این موازنه سه‌گانه را به‌خوبی پیگیری کرده بود (داوود اوغلو، ۱۳۹۵، ص. ۳۹۳).

امنیت از مباحث محوری حوزه سیاست‌گذاری در هر نظام سیاسی است که معمولاً از ابعاد مختلف تهدید می‌شود و نخبگان سیاسی با تمرکز بر این ابعاد می‌کوشند، کشور را از معرض تهدیدات سخت و نرم عبور دهند (افتخاری و دبیریان، ۱۴۰۳، ص. ۹). موقعیت منطقه‌ای ترکیه از زمان جنگ ایران و عراق تقویت شده است. جنگ ایران و عراق و دو جنگ خلیج فارس در سال‌های ۱۹۹۱ و ۲۰۰۳، موقعیت بازیگری ویژه‌ای برای ترکیه ایجاد کرده است. برخی مسائل جدید، همچون نفوذ رژیم صهیونیستی در عراق یا همکاری امنیتی و نظامی ترکیه با این رژیم، موضوعاتی جدید هستند که دامنه مناقشات را گسترده‌تر کرده و ارتباط آن‌ها با آمریکا و ناتو، ملاحظات خاصی برای امنیت ملی ایران، ایجاد کرده است (غریاق زندی و شاکری، ۱۳۹۳، ص. ۶۸).

روابط ترکیه-ایران در حداقل سه شاخه خاورمیانه، قفقاز و آسیای میانه در جریان است. شرایط پویای پس از دوره جنگ سرد در هر سه منطقه نیز موازنه‌های قدرت را به نحوی بسیار پیچیده درآورد. این سه موازنه قدرت که با تأثیر متقابل بین موازنه‌های جهانی و منطقه‌ای، ماهیتی به‌مراتب پیچیده‌تر یافت، مناسبات ترک-ایران را که دارای عمق تاریخی نیز بوده، راه را برای پدید آمدن تلاطم‌های با ماهیت وضع موجود هموار کرد. این دو قدرت مهم غرب آسیا برای قراردادن روابط بر موازنه‌ای جدید که در هر سه منطقه در داخل آونگ وابستگی متقابل و رقابت در جریان است با سختی و معضل مواجه هستند. در دوره پس از جنگ سرد، تمایل ترکیه در راهبردهای سطح اورآسیا به وزن ایالات متحده آمریکا و در مقابل حمایت از راهبرد انزوای ایران با سیاست مهار دوگانه آمریکا، بر مناسبات ترکیه-ایران در راستای جستجوهای موازنه جدید، تأثیرات منفی برجای گذاشته است (داوود اوغلو، ۱۳۹۵، ص. ۲۶۹).

نوعثمانی‌گرایی، رویکردی جدید است که با برجسته کردن عناصر تاریخی، فرهنگی و جغرافیایی به ژئوپلیتیک ترکیه، معنایی تازه بخشیده است. در این رویکرد، جلوه‌هایی از اسلام‌گرایی، ترک‌گرایی، شرق‌گرایی و غرب‌گرایی، نمایان است. در ظرف معرفتی یک تبعه ترکیه، سه عنصر هویتی مسلمان خاورمیانه‌ای، ترک اوراسیایی و شهروند اروپایی، پیوندی منطقی و معنادار برقرار می‌شود. نوعثمانی‌گرایی با اسلام‌گرایی در ترکیه ارتباط نزدیک دارد و از این‌رو، ترکیه با گسترش دامنه نفوذ در جغرافیای امپراتوری عثمانی درصدد ایجاد مجموعه‌ای است که بخش قابل‌توجهی از آن، دربرگیرنده محور مقاومت (عراق، سوریه و لبنان) و جبهه مقابل آن (رژیم صهیونیستی) است. این کشور در پی اقتدار و نفوذ دوره عثمانی است و ایران در برخی از کشورها و مناطقی که زمانی بخشی از امپراتوری عثمانی بوده‌اند، منافع دارد (احدی و کلانتری، ۱۳۹۶، ص. ۱۰۸).

ترکیه جدید درحالی‌که تعیین‌کننده نقش خود در صحنه جهانی است، دوباره در تقاطع شرق و غرب قرار گرفته و کلید یکی از دروازه‌های ورود مهاجران به اروپا را در اختیار دارد و این نقش به این کشور قدرت داده است. نشانه‌هایی واضح از نوعثمانی‌گری در جاه‌طلبی‌های ترکیه برای گسترش سلطه و نفوذ این کشور وجود دارد و بار دیگر در همه ابعاد قدرت‌نمایی می‌کند که البته این مسئله، پیامدهایی قابل‌توجه در اروپا، خاورمیانه و آسیای مرکزی دارد. از غرب تا شرق ترکیه حدود ۱۶۰۰ کیلومتر و از شمال تا جنوب آن بین ۵۰۰ تا ۸۰۰ کیلومتر است. حدود ۹۷ درصد این سرزمین در آسیا قرار دارد و بخش عمده آن را فلات آناتولی تشکیل می‌دهد. ترکیه با هشت کشور یونان، بلغارستان، گرجستان، ارمنستان، آذربایجان، ایران، عراق و سوریه مرز زمینی دارد (مارشال، ۱۴۰۲، صص. ۲۰۷-۲۰۶).

اهمیت راهبردی ترکیه تا حدی بود که ناتو، کودتاهای نظامی آن را در سال‌های ۱۹۶۰، ۱۹۷۱ و ۱۹۸۰ نادیده بگیرد. در بین برخی غرولندهای زیرلایی و زمزمه‌های شرمسارانه درباره مسائل داخلی این کشور، موقعیت جغرافیایی ترکیه باعث شد وضعیت دیکتاتوری آن در ذهن قدرت‌های غربی کمرنگ شود. چندین دهه طول کشید که حکومت غیرنظامیان در ترکیه هنجار تلقی شود. در دهه ۱۹۹۰، ترکیه پس از ساخت خطوط انتقال انرژی که گاز و نفت عراق و دریای خزر را از طریق آناتولی به اروپا می‌رساند، خود را

دوباره در هیئت مسیر تجاری عمده مطرح کرد. همچنین یکی از بزرگ‌ترین و کارآمدترین ارتش‌های ناتو را گرد آورده بود که اطمینان خاطری برای ارزیابی جهان جدید پیرامون خود بود (مارشال، ۱۴۰۲، ص. ۲۱۷). مسیر جدید چرخشی بود به گذشته برای شکل دادن به آینده و رهبری جدید (اردوغان) مردی است که مظهر ناسیونالیسم مذهبی و نوعثمان‌گرایی شده است. او ابتدا در جایگاه نخست‌وزیری و سپس ریاست جمهوری کوشید، ترکیه را به قدرتی مستقل تبدیل کند که توانایی بازی با همگان را داشته باشد. در دهه اول قرن ۲۱ به نظر می‌رسید، این کشور ممکن است به همان مسیری ادامه دهد که متحد خوب ناتو و خواستار مشتاق عضویت در اتحادیه اروپا بود. با این حال، ریشه‌های جغرافیایی، تاریخی و ایدئولوژیکی در تضاد با این راهبرد بود و رویدادهای پس از آن باعث شد که این عوامل به صورت طرز فکر بسیار متفاوتی ظاهر شوند (مارشال، ۱۴۰۲، ص. ۲۱۹-۲۱۸).

در محافل نظامی ترکیه، حامیان مفهوم «میهن آبی» (ماوی وطن) همواره نسبت به عضویت کشورشان در ناتو تردید داشته‌اند و معتقدند که این مسئله، توطئه‌ای آمریکایی با کمک یونان برای جلوگیری از دستیابی ترکیه به جایگاه واقعی خود در جهان است. احتمالاً اردوغان با این ایده موافق باشد. براساس جهان‌بینی ایده میهن آبی، ترکیه بر سه دریای اطراف خود، یعنی دریای سیاه، اژه و مدیترانه شرقی تسلط خواهد داشت. این ایده به صراحت بیان شده، اما به نظر می‌رسد، پشت آن راهبردی بلندمدت برای خروج از پیمان لوزان (۱۹۲۳) باشد که برپایه آن، امپراتوری عثمانی قلمرو خود را از دست داد و به ترکیه تبدیل شد (مارشال، ۱۴۰۲، ص. ۲۲۵).

نگاه ویژه ترکیه به شمال عراق به عنوان دروازه ورود به جهان عرب، نیازمند بررسی کامل است، زیرا جمهوری اسلامی ایران کشوری است که در منطقه، خواهان ایفای نقش محوری و تأثیرگذار است. در مواجهه با سیاست‌های ترکیه، شناخت کامل اهداف و امکانات این کشور ضروری است تا در صورت لزوم، توان تأثیرگذاری خود را افزایش دهد (باقری و دیگران، ۱۳۹۴، ص. ۱۰۹). سیاست‌ها و اقدامات ترکیه برای گسترش نفوذ در عراق و تغییر دولت در سوریه، نادیده انگاشتن منافع ایران است؛ این مسئله روابط ایران و ترکیه را با چالش و تهدید مواجه کرده است.

سیاست‌های آبی ترکیه، نشانه‌ای آشکار از یکجانبه‌گرایی و توسعه‌طلبی این کشور با ایفای نقش هیدروهمزومونی در راستای تقویت و دائمی کردن موقعیت ژئوپلیتیکی با هدف تسلط بر منابع تولید قدرت در گستره منطقه‌ای است. در مقابل، کشورهای پایین‌دست دجله و فرات از جمله ایران و عراق به دلیل محدودیت‌های ژئوپلیتیکی و وابستگی به این رودها برای حیات و بقا می‌کوشند. مسدود کردن جریان دجله و فرات از سوی ترکیه، تهدید وجودی کشورهای پایین‌دست است. سیاست‌های آبی ترکیه، امنیت سیاسی کشورهای پایین‌دست از جمله ایران و عراق را با چالش‌ها، تهدیدها و معضلات گسترده مواجه کرده و به امنیتی شدن موضوع منابع آب مشترک، منجر شده است. این بحران، زمینه گسترده شدن مناقشات دولت‌های ذی‌نفع با ترکیه و بین یکدیگر را ایجاد کرده، زیرا حیات و بقای کشورهای پایین‌دست به رودهای بین‌المللی دجله و فرات وابسته است.

۶. نتیجه‌گیری

اختلافات سرزمینی، رقابت‌های منطقه‌ای، تعارضات ایدئولوژیک، درگیری‌های قومی و قبیله‌ای و تضاد منافع، مهم‌ترین چالش‌های سیاسی تحدید و تهدیدکننده امنیت سیاسی هستند که با آب و موضوعات مرتبط با آن، پیوند خورده‌اند. امروزه، سلطه بر منابع آب مشترک به ابزار فشار سیاسی تبدیل شده است، زیرا آب در حفظ و تأمین امنیت سیاسی، اثرگذار است. سیاست دستیابی و سلطه بر منابع آب مشترک، بستر مناقشه و منازعه ذی‌نفعان را ایجاد کرده است. از منظر ژئوپلیتیکی، سیاست‌های آبی ترکیه مبتنی بر تقویت منابع تولید قدرت برای پیشبرد برنامه‌های توسعه‌گرایانه و همزومونی طلبانه است و ماهیت آن در اجرای طرح گاپ، آشکار شده است. سیاست‌های آبی ترکیه در حوضه آبریز دجله و فرات به تقویت منابع تولید قدرت و امنیت سیاسی این کشور و کاهش منابع تولید قدرت و تهدید امنیت سیاسی کشورهای پایین‌دست این رودهای بین‌المللی به‌ویژه عراق، منجر شده و امنیت سیاسی این کشور و ایران را به عللی مانند مرز طولانی، منافع سیاسی و امنیتی قابل توجه، اشتراکات وسیع فرهنگی، تاریخی و مذهبی و مبادلات اقتصادی و تجاری چشمگیر با چالش‌ها و تهدیدهای قابل توجه، مواجه کرده

است.

بهره‌برداری ترکیه از سد بزرگ آتاتورک و سوریه از سد الثوره، سرآغاز بروز چالش‌ها، تهدیدها و معضلات گسترده در عراق شد، زیرا به کاهش شدید جریان فرات به این کشور منجر شد و از آن زمان، امنیت سیاسی عراق به خطر افتاده و تداوم سدسازی‌ها، عراق را در معرض تهدید وجودی قرار داده است. بهره‌برداری از ظرفیت سد ایلسو به کاهش بیش از پیش جریان دجله به عراق، تالاب بزرگ هورالعظیم و دریای خلیج فارس، منجر می‌شود؛ مسئله‌ای که امنیت سیاسی کشورهای پایین‌دست دجله و فرات از جمله ایران و عراق و کشورهای تأثیرپذیر از دریای خلیج فارس را با چالش‌ها، تهدیدها و معضلات بیش‌ازپیش، مواجه می‌کند. سیاست‌های آبی ترکیه، امنیت سیاسی کشورهای پایین‌دست از جمله ایران و عراق را تا حدی به خطر انداخته که تهدید وجودی است. سیاست‌های آبی ترکیه، بیشترین زیان و آسیب را بر عراق تحمیل کرده است، زیرا این کشور برای تأمین نیازهای مرتبط با آب، بیش از دیگر کشورهای ذی‌نفع از دجله و فرات به این رودهای بین‌المللی، وابسته است. تهدید امنیت سیاسی عراق، امنیت سیاسی ایران را نیز با چالش‌ها و تهدیدهای قابل توجه، مواجه کرده است.

با در نظر گرفتن بُعد سیاسی نظریه باری بوزان، در پی اعمال سیاست‌های آبی ترکیه در کنترل حداکثری جریان دجله و فرات، امنیت سیاسی آن در برابر کشورهای پایین‌دست، تقویت شده و امنیت سیاسی آن‌ها به‌ویژه عراق تا حدی به خطر افتاده که تهدید وجودی این کشور است. تهدید امنیت سیاسی عراق به علت منافع مشترک در ابعاد گسترده، تهدید امنیت سیاسی ایران نیز است. براساس نظریه عمق راهبردی داوود اوغلو، ترکیه با اعمال سیاست‌های آبی یکجانبه‌گرایانه و توسعه‌طلبانه از طریق سدسازی‌های بی‌رویه بر سرشاخه‌های رودهای بین‌المللی دجله و فرات به کنترل حداکثری منابع تولید قدرت منطقه تأثیرپذیر، اقدام کرده و اهداف هیدروپلیتیکی خود را تا حد قابل توجهی محقق کرده است. این کشور با استفاده از موقعیت جغرافیایی و ارائه تفسیری خودمختارانه از حاکمیت سرزمینی، برخلاف خواست جامعه جهانی مبنی بر استفاده منصفانه، معقول و مطابق قوانین، قواعد و عرف بین‌الملل که بر «اصل عدم اضرار به غیر» تأکید دارد با اعمال سیاست‌های مبتنی بر هژمونی‌طلبی منطقه‌ای، نقش

هیدروهمز مونی ایفا کرده است.

سیاست‌های آبی یکجانبه‌گرایانه و توسعه‌طلبانه ترکیه، حیات، بقاء و امنیت سیاسی کشورهای پایین‌دست از جمله ایران و عراق را تا حدی به خطر انداخته که مستلزم اختصاص منابع ویژه و اتخاذ تدابیر و اقدامات اضطراری است.

۷. پیشنهادها

۱. مواضع مشترک و تعاملات سازنده ایران و عراق در برابر سیاست‌های آبی یکجانبه‌گرایانه و توسعه‌طلبانه مبتنی بر همز مونی‌طلبی منطقه‌ای ترکیه برای حفظ و تأمین منافع مشترک؛
۲. تعامل حداکثری ایران و عراق در نحوه مواجهه با چالش‌ها، تهدیدها و معضلات ایجاد شده در پی سدسازی‌های ترکیه؛
۳. تعامل حداکثری ایران و عراق برای تقویت بوم‌سازگان منطقه به‌ویژه احیای تالاب بزرگ هورالعظیم و همکاری برای جلوگیری از گسترش آسیب‌های ناشی از تضعیف اکوسیستم‌های طبیعی و تخریب عناصر زیست‌محیطی؛
۴. تعامل حداکثری ایران و عراق برای گسترش پوشش گیاهی و جنگلی در مناطق بیابانی و مرزی جهت مقابله با تهدیدهای زیست‌محیطی؛
۵. تعامل حداکثری ایران و عراق برای لایروبی و استفاده منصفانه از منابع و ظرفیت اروندرود جهت تأمین منافع مشترک و حل و فصل اختلافات دیرینه؛
۶. تعامل حداکثری ایران و عراق در حوزه انرژی با توجه به در اختیار داشتن ذخایر عمده نفت و گاز جهان و عضویت در سازمان اوپک برای تأمین منافع مشترک؛
۷. تعامل حداکثری ایران و عراق در حوزه‌های سیاسی - امنیتی برای مقابله مؤثرتر با گروه‌های تجزیه‌طلب و تروریستی؛
۸. تعامل حداکثری ایران و عراق در حوزه‌های اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی با توجه به مقرون به‌صرفه‌تر بودن مبادلات اقتصادی و تجاری به علل مرز طولانی و قرابت‌های فرهنگی، تاریخی و مذهبی.

کتابنامه

- آزادبخت، بهرام؛ نوروزی، غلامرضا (۱۳۸۷). *جغرافیای آب‌های ایران*. تهران: انتشارات سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح.
- احدی، محمد و کلاتری، فتح‌الله (۱۳۹۶). نو عثمانی‌گرایی در ترکیه و تأثیر آن بر امنیت ملی جمهوری اسلامی ایران. *فصلنامه امنیت ملی*، ۷ (۲۴)، ۱۰۷-۱۳۲.
- اسدالهی، سیدسروش و ذکی، یاشار (۱۳۹۹). هیدروپلیتیک پروژه گاپ ترکیه و تأثیر آن بر امنیت زیست‌محیطی عراق و سوریه. *فصلنامه آمایش سیاسی فضا*، ۳ (۱)، ۱-۱۰.
- اسکوهی، مائده و اسماعیلی، کاظم (۱۴۰۰). تحلیلی بر نظریه‌های حکمرانی و مدیریت منابع آب در ایران. *فصلنامه آب و توسعه پایدار*، ۸ (۱)، ۱-۱۰.
- افتخاری، اصغر و دبیریان، فردین (۱۴۰۳). تعیین نظام اولویت‌بندی ابعاد امنیت ملی در جمهوری اسلامی ایران با استفاده از روش بُردا. *فصلنامه علمی امنیت ملی*، ۱۴ (۵۲)، ۹-۴۶.
- باقری، حسین؛ مرادی، حسن و اوسط نظاملو، علی (۱۳۹۴). رویکرد سیاسی ترکیه در اقلیم کردستان عراق و تأثیر آن بر امنیت ملی جمهوری اسلامی ایران. *فصلنامه امنیت ملی*، ۵ (۱۶)، ۱۰۷-۱۳۸.
- بوزان، باری (۱۳۹۷). *مردم، دولت‌ها و هراس*. تهران: انتشارات پژوهشکده مطالعات راهبردی.
- بوزان، باری؛ ویور، الی و دووید، پاپ (۱۳۹۴). *چارچوبی تازه برای تحلیل امنیت*. (علیرضا طیب، مترجم). تهران: انتشارات پژوهشکده مطالعات راهبردی.
- پایگاه خبری دیپلماسی ایرانی (۲۲ خرداد ۱۴۰۰). *برجام کلید اروپا برای ایفای نقش در ژئوپلیتیک خاورمیانه است*. قابل دسترسی در: <http://www.irdiplomacy.ir/fa/news/2003118/%D8>
- پایگاه خبری مشرق نیوز (۴ مرداد ۱۳۹۶). *چالش‌های ژئوپلیتیک کردستان*. قابل دسترسی در: mshrgh.ir/753718
- جعفری ولدانی، اصغر (۱۳۸۸). استفاده از منابع آب رودهای مرزی ایران و عراق و حقوق بین‌الملل. *فصلنامه پژوهش حقوق و سیاست*، ۱۱ (۲۶)، ۶۳-۹۲.
- حاتمی، محمدرضا (۱۳۹۶). *گفتمان ژئوپلیتیکی ترکیه در فضاهای تجزیه‌شده خاورمیانه*. *فصلنامه پژوهش‌های سیاسی جهان اسلام*، ۷ (۲)، ۸۱-۱۰۶.
- حافظ‌نیا، محمدرضا (۱۴۰۱). *اصول و مفاهیم ژئوپلیتیک*. مشهد: انتشارات پاپلی.
- حق‌پرست، سعید؛ ولی‌پور عتیق، توحید و نصیری حامد، رضا (۱۴۰۲). *موانع و چالش‌های*

- تأثیرگذار در توسعه نیافتگی سیاسی عراق پساصدام. فصلنامه مطالعات بنیادین و کاربردی جهان اسلام، ۵ (۱۷)، ۲۵-۴۸.
- خاکی، شیلان؛ کرمی، جهانگیر و اطهری، سیداسدالله (۱۴۰۲). تبیین ابعاد مؤلفه‌های امنیتی طرح گاپ ترکیه از منظر مکتب کپنهاگ. فصلنامه مطالعات بنیادین و کاربردی جهان اسلام، ۵ (۱۸)، ۱۱۱-۱۳۵.
- داوود اوغلو، احمد (۱۳۹۵). عمق راهبردی (موقعیت ترکیه در صحنه بین‌المللی). (محمدحسین نوحی نژاد ممقانی، مترجم). چاپ دوم، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- دولتیار، مصطفی و گری، تیم اس (۱۴۰۰). سیاست آب در خاورمیانه. (رسول افضلی و رضا التیامی تبا، مترجمان). چاپ دوم، تهران: شرکت چاپ و نشر بین‌الملل.
- رسولی، مجید؛ اسلامی، محسن و مرتضائی، نرگس (۱۴۰۲). تبیین وزن ژئوپلیتیکی ایران در معادلات امنیتی منطقه غرب آسیا (در دوران گذار). فصلنامه امنیت ملی، ۱۳ (۴۸)، ۳۴-۹.
- عزتی، عزت‌الله و نامی، محمدحسن (۱۳۹۱). بررسی ویژگی‌های ژئوپلیتیکی ایران-عراق. فصلنامه نگرش‌های نو در جغرافیای انسانی، ۴ (۳)، ۱۸۷-۲۱۴.
- غرایاق زندی، داوود و شاکری، اصغر (۱۳۹۳). تأثیر مسائل راهبردی در روابط ترکیه و عراق بر ملاحظات امنیت ملی جمهوری اسلامی ایران. فصلنامه امنیت پژوهی، ۱۳ (۴۵)، ۶۷-۸۷.
- فرهادی، علی (۱۳۹۹). تأثیرات طرح راهبردی آناتولی جنوب شرقی ترکیه (GAP) بر امنیت جمهوری اسلامی ایران. فصلنامه علمی امنیت ملی، ۱۰ (۳۸)، ۱۸۵-۲۱۶.
- قائم‌مقامی، سیدعلی (۱۳۹۶). بحران آب و آب‌های جاری فرامرزی ترکیه و امنیت ملی و محیط‌زیست ایران. فصلنامه مطالعات منافع ملی، ۲ (۷)، ۹۷-۱۱۷.
- کمپ، جفری و هارکاوی، رابرت (۱۳۹۹). جغرافیای استراتژیک خاورمیانه: پیشینه، مفاهیم و مسائل. (سیدمهدی حسینی متین، مترجم). (جلد اول، چاپ دوم)، تهران: انتشارات پژوهشکده مطالعات راهبردی.
- مارشال، تیم (۱۴۰۴). آینده جغرافیا. (هوشنگ جیرانی، مترجم)، چاپ سوم، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب پارسه.
- مارشال، تیم (۱۴۰۲). قدرت جغرافیا. (پرناز طالبی، مترجم). چاپ سوم، تهران: نشر همان.
- مارشال، تیم (۱۴۰۱). جبر جغرافیا. (امیرحسین مهدی‌زاده و فرمهر امیردوست، مترجمان). چاپ پنجم، تهران: نشر همان.
- محسنی، بهرام و رحیمی‌پور، مهدی (۱۳۹۱). تأثیر هیدروپلیتیک اروندرود بر مناسبات آینده

ایران و عراق. فصلنامه پژوهش‌های راهبردی سیاست، ۱(۳)، ۱۵۷-۱۸۰.

محسنی، رضاعلی و نوری‌ثانی، علی (۱۳۹۳). بحران آب و پیامدهای اجتماعی آن در جامعه شهری. کنفرانس بین‌المللی توسعه پایدار، راهکارها و چالش‌ها با محوریت کشاورزی، منابع طبیعی، محیط‌زیست و گردشگری، تبریز، ۱۴-۱.

محمدجانی، اسماعیل و یزدانیان، نازنین (۱۳۹۳). تحلیل وضعیت بحران آب در کشور و الزامات مدیریت آن. فصلنامه روند، ۲۱(۶۵-۶۶)، ۱۱۷-۱۴۴.

میان‌آبادی، حجت و امینی، اعظم (۱۳۹۸). درهم‌تنیدگی آب، سیاست و محیط‌زیست در حوضه آبریز دجله و فرات. فصلنامه ژئوپلیتیک، ۱۵(۲)، ۵۴-۸۶.

نامی، محمدحسن؛ عزتی، عزت‌الله (۱۳۹۲). تحلیل ژئوپلیتیکی مرز ایران و عراق و تأثیر آن بر امنیت ملی. تهران: انتشارات داناپناه.

نامی، محمدحسن؛ محمدپور، علی (۱۳۸۷). جغرافیای کشور عراق با تأکید بر مسائل ژئوپلیتیک. تهران: انتشارات سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح.

نامی، محمدحسن و محمدپور، علی (۱۳۸۹). بررسی هیدروپلیتیکی حوضه‌های غرب کشور (نمونه: زاب، سیروان و الوند). فصلنامه جغرافیا و توسعه ناحیه‌ای، ۸(۱۴)، ۱۳۳-۱۶۵.

نصرآبادی، اسماعیل (۱۳۹۴). شواهد زیست‌محیطی بحران آب ایران و برخی راه‌حل‌ها. فصلنامه راهبرد اجتماعی فرهنگی، ۴(۱۵)، ۸۹-۶۵.

نواری، علی (۱۳۹۷). ساخت و راه‌اندازی سد ایلیسو در ترکیه و پدیده ریزگردها در ایران: اولویت اصول مرتبط با حقوق بین‌الملل محیط‌زیست. نشریه مطالعات حقوقی، ۱۰(۴)، ۲۱۹-۲۶۱.

نهایی، غلامحسین (۱۳۷۸). بحران آب در خاورمیانه. تهران: انتشارات مرکز پژوهش‌های علمی و مطالعات استراتژیک خاورمیانه.

References

- Ahadi, Mohammad, and Kalantari, Fathollah (2017). "Neo-Ottomanism in Turkey and Its Impact on the National Security of the Islamic Republic of Iran," *National Security Quarterly*, 7(24), 107-132. [In Persian]
- Al-Ansari, Nadhir (2019). *Hydro Geopolitics of the Tigris and Euphrates*. In book: Recent Researches in Earth and Environmental Sciences, 7: 35-70.
- Al-Madhhachi, Abdul-Sahib T; Rahi, Khayyun & Leabi, Wafa (2020). Hydrological Impact of Ilisu Dam on Mosul Dam; the River Tigris. *Geosciences*, 1-14.
- Al-Muqdadi, Sameh W; Khattab, Mohammed F. O; Abo, Rudy & Naghshineh, Alice (2016). Dispute over Water Resource Management-Iraq and Turkey. *Journal of Environmental Protection* [online], Vol. 7, No 8, 1096- 1103.

- Asadollahi, Seyed Soroush, and Zaki, Yashar (2020). "The Hydropolitics of Turkey's GAP Project and Its Impact on the Environmental Security of Iraq and Syria," *Quarterly Journal of Political Spatial Planning*, 3(1), 1–10. [In Persian]
- Azadbakht, Bahram; Norouzi, Gholamreza (2008). *Geography of Iran's Waters*. Tehran: Armed Forces Geographical Organization Publications. [In Persian]
- Bagheri, Hossein; Moradi, Hassan; and Awsat Nezamloo, Ali (2015). "Turkey's Political Approach to the Kurdistan Region of Iraq and Its Impact on the National Security of the Islamic Republic of Iran," *National Security Quarterly*, 5(16), 107–138. [In Persian]
- Bilgen, Arda (2018). Turkey's Southeastern Anatolia Project (GAP): a qualitative review of the literature. *British Journal of Middle Eastern Studies*, [online], 10.1080/ 13530194. 2018. 1549978, 1-20.
- Buzan, Barry (2018). *People, States and Fear*. Tehran: Institute for Strategic Studies Publications. [In Persian]
- Buzan, Barry; Weaver, Eli and DeWild, Pope (2015). *A New Framework for Security Analysis*. (Alireza Tayyeb, Translator). Tehran: Institute for Strategic Studies Publications. [In Persian]
- Davutoğlu, Ahmad (2016). *Strategic Depth: Türkiye's Position in the International Arena*. (Mohammad Hossein Nouhi-Nejad Mamghani, Translator). 2nd ed., Tehran: Amirkabir Publications. [In Persian]
- Dolatyar, Mostafa, & Gray, Tim S. (2021). *Water Politics in the Middle East*. (Rasoul Afzali & Reza Eltiemi-Taba, Translators). 2nd ed., Tehran: International Publishing Company. [In Persian]
- Eftekhari, Asghar, & Dabirian, Fardin (2024). "Determining the Prioritization System for National Security Dimensions in the Islamic Republic of Iran Using the Borda Method," *National Security Quarterly*, 14(52), 9–46. [In Persian]
- Ezzati, Ezzatollah, and Nami, Mohammad Hassan (2012). "An Analysis of the Geopolitical Characteristics of Iran and Iraq," *Quarterly Journal of New Attitudes in Human Geography*, 4(3), 187–214. [In Persian]
- Farhadi, Ali (2020). "The Impacts of Turkey's Southeastern Anatolia Project (GAP) on the Security of the Islamic Republic of Iran," *National Security Quarterly*, 10(38), 185–216. [In Persian]
- Ghaem-Maghami, Seyed Ali (2017). "The Water Crisis, Türkiye's Transboundary Waters, and Iran's National Security and Environment," *Quarterly Journal of National Interests Studies*, 2(7), 97–117. [In Persian]
- Gharayagh Zandi, Davoud and Shakeri, Asghar (2014). "The Impact of Strategic Issues in Turkey-Iraq Relations on the National Security Considerations of the Islamic Republic of Iran," *Security Studies Quarterly*, 13(45), 67–87. [In Persian]
- Hafeznia, Mohammad Reza (2022). *Principles and Concepts of Geopolitics*. Mashhad: Papoli Publications. [In Persian]
- Haghparast, Saeed; Valipour Atigh Tohid and Nasiri Hamed, Reza (2023). "Obstacles and Challenges Influencing the Political Underdevelopment of Post-Saddam Iraq," *Quarterly Journal of Fundamental and Applied Studies of the Islamic World*, 5(17), 25–48. [In Persian]
- Harris, Leila M & Alatout, Samer (2010). Negotiating hydro-scales, forging states: Comparison of the upper Tigris/Euphrates and Jordan River basins. *Political Geography*, [online], Dol: 10.1016/j.polgeo.2010.02.012, 148-156.
- Hatami, Mohammad Reza (2017). "Türkiye's Geopolitical Discourse in the Fragmented Spaces of the Middle East," *Quarterly Journal of Political Studies of*

- the Islamic World*, 7(2), 81–106. [In Persian]
- Iranian Diplomacy News Site (June 12, 2021). The JCPOA is Europe's key to playing a role in Middle East geopolitics. Available at: <http://www.irdiplomacy.ir/fa/news/2003118/%D8>. [In Persian]
- Jafari Valdani, Asghar (2009). "Utilization of Water Resources from Border Rivers between Iran and Iraq and International Law," *Quarterly Journal of Law and Politics Research*, 11(26), 63–92. [In Persian]
- Kemp, Jeffrey, & Harkavy, Robert (2020). *Strategic Geography of the Middle East: Background, Concepts, and Issues*. (Seyyed Mehdi Hosseini Matin, Translate). (Vol. 1, 2nd ed.). Tehran: Institute for Strategic Studies Publications. [In Persian]
- Khaki, Shilan; Karami, Jahangir; and Athari, Seyed Asadollah (2023). "Explaining the Security Dimensions of Turkey's GAP Project from the Perspective of the Copenhagen School," *Quarterly Journal of Fundamental and Applied Studies of the Islamic World*, 5(18), 111–135. [In Persian]
- Khalid, Mohammed (2020). Geopolitics of Water Conflict in West Asia: The Tigris-Euphrates Basin. *FINS Journal of Diplomacy & Strategy*, Vol 4, Issue 1, 1-7.
- Krzymowski, Adam (2019). Water as a Weapon of War in the Tigris-Euphrates Basin, *Przegląd Strategiczny*. [online], Issue 12, 10.14746/ps.2019.1.20, pp:319-334.
- Marshall, Tim (2022). *Prisoners of Geography*. (Translated by Amirhossein Mehdizadeh & Farmehr Amirdoust). 5th ed., Tehran: Haman Publishing. [In Persian]
- Marshall, Tim (2023). *The Power of Geography*. (Parnaz Talebi, Translator.). 3rd ed., Tehran: Haman Publishing. [In Persian]
- Marshall, Tim (2025). *The Future of Geography*. (Houshang Jirani, Translator.), 3rd ed., Tehran: Parseh Book Translation and Publishing Institute. [In Persian]
- Mashregh News (July 26, 2017). *Geopolitical Challenges of Kurdistan*. Available at: mshrgh.ir/753718. [In Persian]
- Mianabadi, Hojjat, and Amini, Azam (2019). "The Intertwining of Water, Politics, and the Environment in the Tigris-Euphrates River Basin," *Quarterly Journal of Geopolitics*, 15(2), 54–86. [In Persian]
- Mohammadjani, Esmaeil, and Yazdanian, Nazanin (2014). "Analysis of the Water Crisis Situation in the Country and Requirements for Its Management," *Ravand Quarterly*, 21(65-66), 117–144. [In Persian]
- Mohseni, Bahram, and Rahimipour, Mehdi (2012). "The Impact of the Arvand Rud Hydropolitics on Future Iran-Iraq Relations," *Strategic Policy Research Quarterly*, 1(3), 157–180. [In Persian]
- Mohseni, Reza-Ali, and Nouri-Sani, Ali (2014). "The Water Crisis and Its Social Consequences in Urban Society," *International Conference on Sustainable Development: Strategies and Challenges (Focusing on Agriculture, Natural Resources, Environment, and Tourism)*, Tabriz. [In Persian]
- Nahazi, Gholamhossein (1999). *The Water Crisis in the Middle East*. Tehran: Center for Scientific Research and Middle East Strategic Studies Publications. [In Persian]
- Nami, Mohammad Hassan, and Mohammadpour, Ali (2010). "A Hydropolitical Analysis of Western Basins (Case Studies: Zab, Sirvan, and Alvand)." *Journal of Geography and Regional Development*, 8(14), 133–165. [In Persian]
- Nami, Mohammad Hassan; Ezzati, Ezzatollah (2013). *Geopolitical Analysis of the Iran-Iraq Border and Its Impact on National Security*. Tehran: Danapanah Publications. [In Persian]

- Nami, Mohammad Hassan; Mohammadpour, Ali (2008). Geography of Iraq with an Emphasis on Geopolitical Issues. Tehran: Armed Forces Geographical Organization Publications. [In Persian]
- Nasrabadi, Esmaeil (2015). "Environmental Evidence of Iran's Water Crisis and Some Solutions," *Social-Cultural Strategy Quarterly*, 4(15), 65–89. [In Persian]
- Navari, Ali (2018). "Construction and Commissioning of the Ilisu Dam in Turkey and the Dust Storm Phenomenon in Iran: Prioritizing Principles of International Environmental Law," *Journal of Legal Studies*, 10(4), 219–261. [In Persian]
- Oktav, Ozden (2017). Turkey's water policy in the Euphrates-Tigris basin, Environmental change and human security in Africa and the Middle East. [online], vol10.1007/978-3-319-45648-5-13, pp: 239-255.
- Oskouhi, Maedeh, and Esmaeili, Kazem (2021). "An Analysis of Water Resource Governance and Management Theories in Iran," *Journal of Water and Sustainable Development*, 8(1), 1–10. [In Persian]
- Rashid, Hiwa & Abdulrahim, Asmar (2020). Transboundary Water Projects by Turkey and Iran: The Impacts on Iraqi Water Resources. The International Seminar on Regional Politics. Administration and Development, Indonesia, 14-15 October, pp: 470-482.
- Rasouli, Majid; Eslami Mohsen and Mortazaei Narges (2023). "Explaining Iran's Geopolitical Weight in the Security Equations of the West Asia Region (During the Transition Period)," *National Security Quarterly*, 13(48), 9–34. [In Persian]

